

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય

[ગુજરાતી કૌપીરાઇટ વિભાગ]

અનુક્રમાંક ૨૫૪૮૧ કિંમત ૧-૪-૦

ગ્રંથનામ ગીતા
પુસ્તક ૫

વર્ગીક કદ્દ: દ: e

ગીતા હૃદય

—ને ગુરુજી

10 DEC 1945

પ્રાપ્તિસ્થાન

ભા ૨ તી સા હિ ય સં ધ

પો. નો. ૬૭૮ : મુંબઈ ૧

પો. નો. ૭૩ : અમદાવાદ ૬

પહેલી આવૃત્તિ : ૧૯૪૫

ગુજરાત વિધાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કોપીરાઈટ-સંગ્રહ
૨૫૪૮૯

કિંમત
સવા રૂપિયા
[ટ. ખ. ૦-૨-૬]

પ્રકાશક :
તારાચંદ માણિક્યદેવેવાણી
ભારતી સાહિત્ય સંઘ
૧૬, શ્રીમાળી સોસાયટી,
અમદાવાદ

મુદ્રક :
મણિલાલ જગનલાલ શાહ
શ્રી નવપ્રભાત પ્રિન્ટીંગ પ્રેસ
નોવેલ્ટી સિનેમા પાસે,
અમદાવાદ

ગીતાહ્રદય

બે બાલ

પૂ. વિનોબાજી ભાવે એ સન ૧૯૩૨ માં ધુળીઆ જેલમાં દર રવિવારે એક અધ્યાય ઉપર એક એમ શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતાના અઢાર અધ્યાય ઉપર અઢાર પ્રવચન આપ્યાં હતાં. ત્યાં ને ત્યાં જ મેં તે પ્રવચનો લખી લીધાં હતાં. સન ૧૯૩૮-૩૯ માં મેં, મારા 'કાંગ્રેસ' નામના સાપ્તાહિકમાં એ બધાં પ્રવચનો છાપ્યાં હતાં. એને તપાસીને પૂ. વિનોબાજી પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવાના હતા. બે અધ્યાય તપાસીને પુસ્તકરૂપે પ્રગટ કરવામાં આવ્યા છે. બાકીના એમનાં એમ જ રહ્યાં. વ્યક્તિગત સત્યાગ્રહ પછી તેમને સમય જ મળ્યો નહિ. હું ય જેલમાં હતો. વિનોબાજીના આ પ્રવચનોનો સારાંશ, મહારાષ્ટ્રમાં અનેક ઠેકાણે, રોજ દોઢ બે કલાક પ્રમાણે ત્રણ ત્રણ દિવસમાં મેં કહ્યો છે. મિત્રો કહેતા, ભાઈએન કહેતાં. “આ સારાંશ જ લખી આપોને. સંપૂર્ણ પ્રવચનોની પવિત્ર ગંગા મળે ત્યાં સુધી આ નાનકડો સારાંશરૂપી ઝરો અમને આપો.” પૂ. વિનોબાજીને ભક્તિપ્રેમ સહિત મનમાં રમરીને તથા પ્રણામ કરીને એક દિવસ હું એકધારે બેઠો અને સારાંશ લખી કાઢ્યો. તેને મિત્રોને સુપરત કરીને કહ્યું, “આ દયો આમાં સત્યતા અને સુંદરતા પૂ. વિનોબાજીનાં છે. અને જે કાંઈ બૂલબરેલું હશે તે મારું છે. આનું યોગ્ય લાગે તે કરો. હું તો નિમિત્તમાત્ર છું. મારું લક્ષ્ય તો પૂ. વિનોબાજીનાં તે પ્રવચનો સંપૂર્ણપણે ક્યારે પ્રસિદ્ધ થાય તે તરફ છે. ત્યાં સુધી દૂધને માટે લાગેલી તરસ આ ગરીબની જાણથી છીપાવશે.”

સાને ગુરુજી

અધ્યાય પહેલો

મહાભારત અને રામાયણ એ આપણા રાષ્ટ્રીય ગ્રંથો છે. એ બન્ને મહાકાવ્યો છે એવું નથી, પણ એ કાવ્યો આપણા જીવન સાથે એકરસ બનેલાં છે. રામ, લક્ષ્મણ, સીતા, કૃષ્ણ, અર્જુન, દ્રૌપદી વગેરે આપણા જીવનમાં મળી ગયેલાં છે. જગતના બીજા દેશોમાં ય મહાકાવ્યો છે. પરંતુ તે તે દેશોના મહાકાવ્યોમાંનાં પાત્રો, તે તે દેશોનાં જીવન સાથે આ પ્રમાણે એકરૂપ બનેલાં જોવામાં આવતાં નથી. રામાયણ અને મહાભારત, આ બન્ને ગ્રંથોએ ભારતીય જીવન સંબંધી છે. વાલ્મીકીની પ્રતિભા, વ્યાસની પ્રજ્ઞા અને શુકાચાર્યનો વૈરાગ્ય, એની જગતમાં જોડી નથી. રામાયણમાં પ્રતિભાનો અપૂર્વ વિલાસ છે. કાવ્યશક્તિની પરાકાષ્ઠા છે. પરંતુ મહાભારતમાં તો જાણે વિશ્વદર્શન છે. વ્યાસની પ્રજ્ઞા સર્વ સંસારનું, અંતરનું અને બહારનું દર્શન ઘડે છે. મહાભારતમાં મોટાઓના પણ દોષ બતાવેલા છે. ત્યાં દુષ્ટોના ગુણ બતાવેલા છે, સજ્જનોની ઊણપ બતાવેલી છે. ત્યાં ધર્મ-રાજા પણ ‘નરો વા કુઝરો વા’ કરે છે. હાથમાં શસ્ત્ર નહિ ઉપાડવાનો કૃષ્ણનો ગર્વ ગળી જાય છે. કર્ણની ઉદાર શૂરતા દેખાય છે. સાથળ ભાંગીને પડેલા દુર્યોધનનો ટેક જણાઈ આવે છે. એમ એ એક પ્રકારનું ભવ્ય દર્શન છે. જગતમાં નિર્દોષ એક પરમેશ્વર છે.

વ્યાસે અઢાર પુરાણ લખ્યાં. મહાભારત લખ્યું. સાગરની જેમ અગાધ અને અનંત એવું તેમનું વાર્જીમય છે. સામાન્ય માણસ એ બધું ક્યારે વાંચી શકે, ક્યારે જોઈ શકે ? વ્યાસે પોતાનો સંદેશો ક્યાંય પણ ટૂંકામાં મુદ્દાસર કહી નથી રાખ્યો કે ? સેંકડો કથાઓ, આખ્યાનો, ઉપાખ્યાનો, સેંકડો ઉપદેશ, એમાં તેમણે જે કહ્યું, તેનો સારાંશ, તેનું નવનીત, તેમણે ક્યાંય કાઢીને આપ્યું છે ખરું ? હા, તેમનો સંદેશો, શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતામાં છે. વ્યાસની સર્વ શિખામણનો સાર એટલે શ્રીગીતા છે.

હિંદુધર્મના એવા એક ટૂંકા અને મુદ્દાસરના ગ્રંથનું નામ કહો, એમ કોઈ પૂછે તો આપણે ગીતા આગળ કરીએ. હિંદુધર્મમાં સર્વ ઉદાત્ત ભાવનાઓનો અને વિચારોનો આ સારરૂપ જ્ઞાનકોષ છે. અમુક એક વિચાર ત્યાં આવેલો નથી એમ નથી. ગીતા કેવડી નાની ? ફક્ત સાતસો શ્લોક. પરંતુ વામનજીના એક પગલામાં સર્વ ત્રિભુવન સમાય તે પ્રમાણે સર્વ તત્ત્વજ્ઞાન આ સાતસો શ્લોકોમાં આવેલું છે. ચંદ્રણિખ ખોળા જેવડું દેખાય તો પણ સારી ય પૃથ્વીને પ્રકાશિત કરે છે, તે પ્રમાણે આ નાની શી ગીતા સર્વ માનવી-સંસારને પ્રકાશ આપે છે.

મહાભારતના મધ્યભાગમાં ગીતાનો આ નંદાદીપ, + આ દીપસ્તંભ, બિલેલો છે. મહાભારતનાં પર્વો અઢાર, ગીતાના અધ્યાય પણ અઢાર. અઢાર અક્ષૌહિણી સેનાની વચ્ચે ગીતા જન્મી. શ્રીકૃષ્ણે ગીતા કહી, અર્જુને તે સાંભળી, વ્યાસે

તેની અંતરચના કરી: તે ત્રણેયની જાણે એકરૂપતા બનેલી છે. વ્યાસને કૃષ્ણ દ્વેષાયન કહે છે. અર્જુનનું પણ કૃષ્ણ નામ છે. સર્વ કંઈ જાણે કૃષ્ણમય બન્યું છે.

અર્જુને પોતાના રથની લગામ શ્રીકૃષ્ણના હાથમાં આપેલી હતી. પરંતુ તેની ય પહેલાં તેણે પોતાના મનની લગામ તેમના હાથમાં મૂકેલી હતી. અર્જુન એ શબ્દનો અર્થ શું ? જે ઋણ હોય તે અર્જુન. ઋણ એટલે સરળ અર્જુનનો સરળ ભાવ, શુદ્ધ ભક્તિ. જે કોઈ સરળ અને નિર્મળ મનનો હોય છે તે હૃદયમાં શ્રીકૃષ્ણનું શરણ સ્વીકારે છે. કૃષ્ણ એટલે ખેંચનાર, તાણનાર, ઇદ્રિયોને સન્માર્ગે લાવનાર. જ્ઞાનસ્વરૂપ અંતરાત્મા એટલે જ કૃષ્ણ. કૃષ્ણ એટલે કેવળ શુદ્ધ એવું જ્ઞાનસ્વરૂપ. આવા શુદ્ધ વિચારોની વાણી કોણ સાંભળે છે ? જે ઋણ હોય, શુદ્ધ વૃત્તિવાળો હોય તે સાંભળી શકે છે.

અર્જુન યુદ્ધને માટે તૈયાર થયો હતો. તે મહાવીર હતો. તેને “ નર ” એવી શ્રેષ્ઠ પદવી આપવામાં આવી હતી. આવો એ અર્જુન શ્રીકૃષ્ણને, મારો રથ હાંકો, જોવા દો કે યુદ્ધ કરવાને કોણ કોણ ઊભા છે, એમ કહે છે. ભગવાન રથ હાંકે છે. અર્જુન ઊભો રહીને સર્વત્ર જુએ છે. તેને તેના બધા સ્વજન દેખાય છે. આપ્ત, સગાંવહાલાં, ગુરુ દેખાય છે. મરવું કે મારવું એવા નિશ્ચયથી તે બધા એકઠા મળેલા હતા. તે માસુલી લડાઈ ન હતી. તે દૃશ્ય જોઈને અર્જુન દુઃખી થાય છે. યુદ્ધ એ અતિ ભયંકર વસ્તુ છે એમ તેને લાગે છે. તેની આંખોમાંથી અશ્રુ ટપકે છે.

[૪] ગીતાહુત્ય

- તે ધનુર્ધરનું ધનુષ્ય પડી જાય છે. તે ભગવાનને કહે છે, “ ભગવન, આ સહુને મારીને મળનારું રાજ્ય શા કામનું ? રક્તથી તરખોળ થયેલાં સુખ ને ભોગ ભોગવવાં એ પાપ છે. આ બધા મિત્ર ને સગાંઓને શી રીતે મારું ? ગુરુ-જનનો શી રીતે વધ કરું ? આ લાખો વીરપુરુષો મરશે. લાખો માળહેનો વિધવા બનશે. બલિચારના અખાડા જામશે. કુળધર્મનો નાશ થશે. છી ! મારે નથી જોઈતું એ યુદ્ધ. સંન્યાસધર્મ જ સારો. તે જ શ્રેષ્ઠ છે. ખરેખર મારે શું કરવું તે જ મને સમજાતું નથી. તમે જ ગુરુ. તમે જ માર્ગ બતાવો. ”

યુદ્ધ એ અતિ ભયંકર વસ્તુ છે એમાં શંકા નથી. મહાયુદ્ધને કારણે જે જે અનર્થો થાય છે એમ જે અર્જુને કહ્યું, તેનો અનુભવ ગયા મહાયુદ્ધ વખતે થયો છે અને આ ચાલુ મહાયુદ્ધમાં તેના કરતાં સેંકડોગણો વધારે થશે. પરંતુ અર્જુનને ઉત્પન્ન થયેલો એ વૈરાગ્ય ખરો હતો કે ? તેના જીવનમાં એકરસ બનેલો તે વિચાર હતો કે ? કાલ સુધી તો તે યુદ્ધો કરતો હતો. શત્રુનાં માથાં તે દડાની માફક ઉડાવતો હતો. હમણાં જ અકસ્માત એ વૈરાગ્ય ક્યાંથી આવ્યો ? તે વૈરાગ્ય તેના અનુભવના પરિણામરૂપ ન હતો. અર્જુન ક્ષત્રિયધર્મ છોડીને ક્યાંક હિમાલયમાં જતો તો ત્યાં મૃગયા રમવા માંડ્યો હોત. ત્યાં વસેલી જાત કે જમાતને હરાવીને નવું રાજ્ય જમાવત. હિમાલયમાં સીમલા ઊભું કરત. સંન્યાસધર્મનું અપમાન થયું હોત. અર્જુનની પણ ફજેતી થઈ હોત. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ એ બધું

જાણતા હતા. એટલે જ અર્જુને જે કંઈ કહ્યું તેને, તેમણે “ પ્રજ્ઞાવાદ ” કહ્યો છે. આપણા મનમાં જે વિચાર આવે છે તેના સમર્થનને માટે આપણે બુદ્ધિ લડાવીએ છીએ, પણ સત્યને માટે નહિ. તે પ્રજ્ઞાવાદ કહેવાય. આપણે બુદ્ધા બુદ્ધા મુદ્દા ઊભા કરીએ છીએ. તેમાં સત્ય નથી હોતું. આપણું મન પણ આપણને ખાય છે.

એક ન્યાયાધીશ હોય. તેણે આજસુધી ઘણાંયને સહજ રીતે ફાંસીની સજા આપેલી હોય. પરંતુ એક દિવસ પોતાના ખૂની પુત્રને ફાંસીની સજા કરવાનું તેના નશીબે આવે. એટલે તરત જ તે કહે કે “ આ ફાંસીની શિક્ષા ખૂબ જ ખરાબ. અપરાધીએ ભાવનાના ભરાવામાં કંઈક કર્યું એટલે આપણે શું તેને શાંતપણે ફાંસીની સજા કરીએ ? છી ! એ તો અયોગ્ય છે. ” તે ન્યાયાધીશની સામે પુત્ર હોય છે. પોતાનો પુત્ર. તે મોહમાંથી તે આસક્તિમાંથી તેના તે વૈરાગ્ય જન્મેલો હોય છે. તે તેટલા જ સમય માટે જન્મેલો વિચાર હોય છે. મોહ ને આસક્તિના સ્વરૂપને છુપાવવાને માટે તે વિચાર જન્મેલો હોય છે.

અર્જુનનું પણ તેમ જ છે. પોતાનાં અને પરાયાં એવો તે ભેદ ઊભો કરે છે. આજસુધી તેણે કેટલાંય પારકાં માર્યાં. પરંતુ પોતાનાંને જોતાં જ યુદ્ધ ખરાબ છે એમ તે કહે છે. એ આસક્તિ છે. એ મોહ છે. કર્તવ્ય કરતાં કરતાં, પોતાનાં અને પરાયાં એવો ભેદ કરવાનો નથી હોતો.

અર્જુનને સંન્યાસ ધર્મ શ્રેષ્ઠ લાગે છે. પરંતુ તેને

[૬] ગીતાહુદય

પચાવો જોઈએને ? પોતપોતાની વૃત્તિ પ્રમાણે અનાસક્ત રહીને આપણે સમાજસેવા કરવી જોઈએ. દૂધ એ પાણી કરતાં કિંમતી છે. આપણે જો માછલીને કહીએ કે, “માછલી, તને દૂધમાં મૂકું છું. પાણી કરતાં દૂધ વધારે કિંમતી છે,” તો એ શું કહેશે ? માછલું પાણીમાં જ જીવશે. દૂધમાં મરશે. મોરોપંત કવિએ કહ્યું છે:

“ યજ્ઞીવન જીવન તો દુર્ઘીં વાંચેલ કાય હો મીન ? ”

એટલે બીજાનો ધર્મ જો આપણને શ્રેષ્ઠ લાગે તો પણ તે આપણને પચવો જોઈએ ને ? સૂર્યનો પ્રકાશ સરસ ખરો. પરંતુ આપણે જો એની પાસે જઈએ તો બળી જઈએ. પૃથ્વી ઉપર રહીને જ આપણે તેનો પ્રકાશ મેળવીએ અને ઊછરીએ. પૃથ્વી ઉપર રહેવું એ આકાશમાં રહેવા કરતાં, નીચા દરજ્જાનું લાગે તો પણ એમ કરવામાં જ આપણું કલ્યાણ છે, આપણું વિકાસ છે.

અર્જુન સંન્યાસી થવા માગે છે. એની ક્ષેત્રી થવાની એ શ્રીકૃષ્ણ જાણે છે. એટલે તેના સર્વ બુદ્ધિવાદને તે ‘પ્રજ્ઞાવાદ’ કહે છે. અર્જુનને મારી મચડીને સંન્યાસી બનાવવામાં અર્થ શો ? કુક્ત એના મસ્તક ઉપર હાથ મૂકીને-આશીર્વાદ આપીને-પણ સંન્યાસી બનાવવો સાડું નહિ. જેને તેને પોતાની આંતરિક તાલાવેલી પ્રમાણે ધ્યેય તરફ જવા દો.

સારાંશ એ કે, અર્જુન મોહને લઈને, આસક્તિને લીધે સ્વધર્મને દૂર રાખવા માગે છે. મોહ અને આસક્તિ ઉપર વિજય મેળવવો એ ખરી વાત છે. અનાસક્ત બનીને

પોતાનાં ધર્મકર્મનું આચરણ કરવું એ સહુનું કર્તવ્ય છે. મોહને છોડો અને અનાસક્ત બનો. એવા બનીને પોતાનાં ધર્મ અને કર્મ કરો, એ શીખવવાને માટે ગીતા જન્મેલી છે. અઠારમા અધ્યાયને છેડે “કચ્ચિદજ્ઞાનસંમોહઃ પ્રણશ્તે ધનંજય”^x અર્જુન, તારો મોહ ગયો કે ? એમ શ્રીકૃષ્ણ પૂછે છે. અર્જુન ઉત્તર આપે છે કે, “નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિર્લબ્ધા”^{*} મોહ ગયો, ભાન આબું, પોતાના ધર્મ પ્રમાણે આચરણ કરવાની જગૃતિ આવી, એમ કહે છે.

કર્તવ્ય કર્મ કરતાં જે મોહ આડો આવે છે, આસક્તિ આડે આવે છે, તેને શી રીતે દૂર કરવી અને તેની સાથે શી રીતે ઝઘડવું એ કહેવાને માટે ગીતાશાસ્ત્ર છે, પહેલા અધ્યાયમાં ઉપદેશની શરૂઆત નથી. પરંતુ અર્જુન કયી ભૂમિકા ઉપર ઊભો રહેલો છે, એ સમજવાને માટે પહેલા અધ્યાયની જરૂર છે. ગીતાશાસ્ત્રની ઉત્પત્તિ શાને માટે થઈ એ સમજવાને માટે પહેલો અધ્યાય જોઈએ.

ગીતા એ ફક્ત અર્જુનને માટે નથી. કેવળ ક્ષત્રિયોને માટે નથી. તે તમારા અમારા સહુને માટે છે. સર્વ સંસારીઓને માટે છે, આપણે બધા એક રીતે ક્ષત્રિય જ છીએ. તુકારામે કહ્યું છે કે:

“ રાત્રવિન આમ્હાં યુદ્ધાત્મા પ્રસંગ
અંતર્બાહ્ય જગ આણિ મન ”

x “ તારા અજ્ઞાનનો મોહ પામ્યો વિનાશ શું હવે ? ” ૧૮-૭૨

* “.....નાશ્યો મોહ, મળી સ્મૃતિ ” ૧૮-૭૩

[૮] ગીતાહુદય

રાત ને દિવસ આપણુ સહુ માણસોમાં અને મનમાં ઝઘડો ચાલુ જ હોય છે. દરેક જણ પોતાના કર્તવ્યકર્મ રૂપી ‘ધર્મક્ષેત્રે કુરુક્ષેત્રે’ ઊભેલો હોય છે. ત્યાં મોહ આડે આવે છે. આસક્તિ આડે આવે છે. ત્યાં લડવું પડે છે. તે મોહને શી રીતે જીતવો, આસક્તિ શી રીતે દૂર કરવી એ સહુ આપણને ગીતા કહે છે. એટલે આ શાસ્ત્રની સહુને જરૂર છે. ઊંચા પર્વત ઉપર વરસાદ પડે છે. અર્જુન સરિખા મહાપુરુષનાં મસ્તક ઉપર શ્રીકૃષ્ણે સદુપદેશની અમૃતવર્ષા વરસાવી. વ્યાસે તે પ્રવાહને ગાંધીને તમારા અમારા સહુને માટે આણેલો છે. તેમનો મહાન ઉપકાર. અર્જુનને નિમિત્ત બનાવીને સર્વ કોઈને એમાં ઉપદેશ દીધેલો છે. આપણે સહુ ઋણુ થઈને, સરળ ને નિર્મળ બનીને, જ્ઞાનમય કૃષ્ણની પાસે બેસીએ અને મોહને જીતીને, અનાસક્ત બનીને પોતાનાં ધર્મ અને કર્મ આચરીને સમાજ સેવા શી રીતે કરવી અને જીવન કૃતાર્થ શી રીતે કરવું તે શીખીએ.

અધ્યાય બીજો

બીજા અધ્યાયના આરંભમાં જીવનના મહાન સિદ્ધાન્ત કહેલા છે. એ મહાસિદ્ધાન્ત કયા ?

૧. આત્મા સર્વત્ર ભરેલો છે.
૨. દેહ નાશવંત છે.
૩. સ્વધર્મ અબાધ્ય છે.

આ ત્રણ સિદ્ધાન્તમાં બાજુ જીવનનું સાદું ય શાસ્ત્ર આવી ગયું. આત્મા અનંત છે. એક જ તત્ત્વ બાજુ કે સર્વત્ર ભરેલું છે. આપણને એનો ડગલો ને પગલો થોડો-ઘણો ય અનુભવ મળે છે. આપણને સુખદુઃખ થાય છે એ પ્રમાણે બીજાને થાય છે. આપણે સહુ સમાન, સરખાં છીએ. એક જ ચૈતન્ય સહુમાં રમી રહેલું છે. સર્વત્ર ભરેલા એવા એ આત્મતત્ત્વનાં દર્શન કરવાં, એ જ મોક્ષ. પરંતુ આપણે આ આત્મતત્ત્વના ટુકડા ટુકડા કરીએ છીએ. એકાદ કિંમતી પટોળું હોય અને એકાદ નાનું બાળક હાથમાં કાતર લઈને તે પટોળાના ટુકડે ટુકડા કરે, એ પ્રમાણે આપણે કરીએ છીએ. એક સુંદર વણેલા કપડાની ચીંદરડીઓ કરીએ છીએ અને પછી શરીરે પહેરવાને કશું ય નથી એમ કરી રડવા બેસીએ છીએ ! જગતભરમાં જે દુઃખ છે, જે અન્યાય છે, જે સ્પર્ધા છે, જે મારામારીઓ છે, જે યુદ્ધો

[૧૦] ગીતાહુદય

છે, તે સર્વનું કારણ શું ? એક જ કારણ અને એ એટલે આપણે જુદા જુદા હેતુ નિર્માણ કરીએ છીએ તે. સર્વત્ર ભરેલું એક આત્મતત્ત્વ આપણે જોતા નથી. નદી વહેતી હોવી જોઈએ, પરંતુ નદીમાં જો ઠેકઠેકાણે બંધ બાંધીને આપણે ખાળોચિયાં બનાવીએ તો તેથી આપણને ટાઢિયો તાવ જ આવશે. બધે મચ્છર થશે. મરી જઈશું. આને જગતમાં આપણે સહુ મરીએ છીએ. કારણ કે આપણે ખાળોચિયાં નિર્માણ કર્યાં છે. એ ગોરા, એ કાળા, એ હિંદુ, એ મુસલમાન, એ બ્રાહ્મણ એ બ્રાહ્મણેતર, એ સ્પૃશ્ય, એ અસ્પૃશ્ય, એ દેશસ્થ, એ કોંકણસ્થ, એ મહારાષ્ટ્રી, એ ગુજરાતી, બધાં ય ખાળોચિયાં ! પોતપોતાના ખાળોચિયામાં બેસીને સહુ, દેડકાં પ્રમાણે અહંકારપણે ટરાં ટરાં કરે છે. સહુની ઉપર મરણના ઓળા ઊતરે છે.

જે હિંદુસ્થાને ગીતા આપી, ઉપનિષદો આપ્યાં, તે હિંદુસ્થાનમાં જુદા જુદા વાડાઓનો ખીચડો જામ્યો છે. ઠેકઠેકાણે પોતપોતાની ક્ષુદ્ર જાતિઓના વાડા ઊભા કરીને આપણે નકામા ભારરૂપ માણસોની માફક ઝઘડીએ છીએ.

આપણે આવા વાડા શાથી ઊભા કરીએ છીએ ? સર્વત્ર ભરેલા આત્મતત્ત્વને આપણે શાથી જોતા નથી ? કારણ કે નાશવંત દેહને જ આપણે મહત્ત્વ આપીએ છીએ. ગીતા કહે છે, અરે, આ દેહ જનારો છે, આ માટલું કૂટી જવાનું છે, આ વસ્ત્ર ફાટી જવાનું છે. આ દેહને શાને મહત્ત્વ આપો છો ? અંદરનો આત્મા જુઓ. પરંતુ આપણે આત્મા તરફ લક્ષ આપતા નથી. અમુક અટકના, અમુક રંગના તે મારા

એમ આપણે કહીએ છીએ. બાહ્ય રૂપરંગને મહત્વ આપીને આપણે વાડા ઊભા કરીએ છીએ. અરે, કાલે મર્યા પછી એક જ માટીમાં સહુ મળી જનાર છે. જે શરીરનું આટલું બધું મહત્વ તમને લાગે છે તે તો નાશવાંત છે.

“ આર્થી પલંગો જ્ઞોપતી
ટીહશે ગોવન્યાંચી સંગતી ”*

પરંતુ વિચાર કરે છે કેાણ ? તુકારામે કહ્યું છે:

“ પક્ષમેકાંચી વહને
પાહતી ન હોતી શહાણે ”

બધાય છેવટે ચિતામાં બળે છે એ જોઈને ય કેાઈ ડાહ્યા થતા નથી. દુઃખની વાત છે.

સ્વીન્દ્રનાથે ગીતાંજલિમાં એક ઠેકાણે કહ્યું છે, “ આ કેદખાનામાં એક કેદી છે. એ કેદી તરફ કેાઈનું ય લક્ષ નથી. કેદખાનાની ભીંતો માત્રની જ કાળજી લેવાય છે. ” આપણે આ દેહમાં રહેલું આત્મતત્ત્વ જોતા નથી. આપણે આત્મા પાંખ ફફડાવીને સર્વ કૃત્રિમ બંધનો, ખોટા ભેદભાવ તોડીને સારાય વિશ્વને ભેટવાને ઇચ્છે છે. પરંતુ તેની ભૂખ તરફ આપણું લક્ષ નથી. આપણે દેહની જ પૂજા કરતા બેઠા છીએ. પોતાના દેહની, પોતાની જાતીના લોકના દેહની-જપાનને લાગે છે કે ફક્ત જપાનીઓએ સુખમાં આપોટવું. જર્મનોને લાગે છે કે જર્મનોની સત્તા હોવી જોઈએ.

* પ્રથમ જે પલંગમાં પોઠે છે તેઓ છેવટે જાણની સાથે સૂએ છે.

અંગ્રેજોને લાગે છે કે પોતાનું સામ્રાજ્ય હોવું જોઈએ. પરંતુ સર્વ માનવ જાત સુખી અને સ્વતંત્ર બનવા દો એમ કોણ કહે છે ? જે તે પોતાનો રંગ, પોતાનો દેશ, પોતાની જાત જુએ છે. બહારના આકારને આપણે મહત્વ આપીએ છીએ. છીપોલીઓને હુકય સાથે ધરી રાખીએ છીએ. મોતીને ફેંકી દઈએ છીએ ! ગીતા કહે છે, “અરે સર્વત્ર ભરેલા પરમાત્મા જુઓ. દેહને ભૂલી જઈને, અખંડ આત્માના ખંડ યાડશો નહિ. ”

હિંદુસ્થાનમાં જે પ્રમાણે જાતજાતના લેહનો ખીચડો છે, તે પ્રમાણે મરણનો પણ અપરંપાર ડર છે. ખીજા દેશોએ મરણને જાણે ખેલ બનાવી દીધો છે. સ્વદેશને માટે લાખો મરે છે. પરંતુ આપણી બાબત તો બધો ય ડર ! “લાઠી વાગશે, ગોળી વાગશે, જેલમાં જવું પડશે. ” એવી રીતે એકબીજાને ડરાવે છે.

જ્ઞાનેશ્વરે હુઃખપૂર્વક કહ્યું છે કે:

“ અગા મર હા બોલ ન સાહતી
અણિ મેલિયા તરી રહતી ”

મરવું એ શબ્દ પણ બોલવા દેતા નથી. અને કોઈ મરી ગયું તો જગતમાં કોઈ જગ્યાએ ના હોય એવી આપણી રડારડ ! આ પ્રમાણે ચામડીને પંપાળનારા, સદાય ઝઘડનારા જે દુર્ભાગી માણસો, તેમના નશીબમાં સેંકડો વર્ષો સુધી શુદ્ધામગિરી ના આવે તો શું થાય ?

આપણે લેહના વાડા મટાડવા પડશે. દેહની કુદ્રતા

ઓળખવી જોઈશે. દેહ એ સાધ્ય નહિ પણ એક સાધન છે એ લક્ષ્યમાં રાખવું જોઈશે. પોતાના ધર્મનું આચરણ કરવાને માટે આ દેહ. સ્વધર્મ એટલે પોતાનું કર્તવ્ય કર્મ. આપણને જન્મતાં જ સ્વધર્મ મળે છે. માતાપિતા જેમ શોધવાં પડતાં નથી, તે જ પ્રમાણે સ્વધર્મ શોધવો પડતો નથી. આપણે કોઈ પણ એક પ્રવાહમાં જન્મીએ છીએ. આપણી આસપાસ વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિ હોય છે. તે પરિસ્થિતિને અનુરૂપ આપણને સ્વધર્મ મળી જ રહે છે. દાખલા તરીકે, આપણે પરતંત્ર હિંદુસ્થાનમાં જન્મ્યા, એટલે અહીં જન્મનાર હરેક જણનો, સ્વતંત્રતા માટે પ્રયત્ન કરતા રહેવાનો સ્વધર્મ છે.

પરંતુ સ્વાતંત્ર્યને માટે પ્રયત્ન કરવાનો સ્વધર્મ તે પણ સહુનો એક જ સરખો હોય એમ નહિ. હરેકની વૃત્તિ બુદ્ધિ. કોઈ કહેશે કે હું હરિજન સેવા કરીને સ્વાતંત્ર્યના કાર્યમાં મદદ કરું છું. કોઈ કહેશે કે હું ખાદીનું કામ ઉપાડું છું. કોઈ કહેશે કે હું રાષ્ટ્રભાષાનો પ્રચારક બનું છું, કોઈ કહેશે કે હું ચર્માલય કાઢું છું. કોઈ કહેશે કે હું શાસ્ત્રીય રીતે ગૌરક્ષણનો સવાલ હાથ ધરું છું. કોઈ કહેશે કે હું અક્ષરજ્ઞાનને અપનાવું છું. કોઈ કહેશે કે હું મધમાખના ઊછેરનો ભક્ત બનું છું. કોઈ કહેશે કે હું કિસાનોનું સંગઠન કરું છું. કોઈ કહેશે કે હું મજૂરોમાં જઈને બેસું છું. કોઈ કહેશે કે હું ઉઘાડે છોગ બંડ કરું છું. કોઈ કહેશે કે હું ફાંસીએ ચડું છું. કોઈ કહેશે કે હું જેલમાં જાઉં છું. જે તે પોતપોતાની શક્તિ પ્રમાણે, વૃત્તિ પ્રમાણે સ્વાતંત્ર્યના કામમાં મદદ કરશે.

આને સ્વધર્મ કહે છે. સ્વધર્મ એટલે હિંદુધર્મ, ખ્રિસ્તી ધર્મ એવો અર્થ નથી. સ્વધર્મ એટલે પોતાનો વર્ણધર્મ-વર્ણ એટલે રંગ. કયો રંગ લઈને આપણે સંસારમાં આવ્યા ? આપણી મનોબુદ્ધિને કયો રંગ છે ? મારી વૃત્તિ કયી તરફ છે ? તે જોઈને સેવાધર્મને હાથમાં ધરવાનું. સહી તે કર્તવ્યકર્મને માટે જીવવાનું, તેને માટે મરવાનું.

“ સ્વધર્મે નિઘનં શ્રેયઃ પરધર્મો મયાવહઃ ”

આ ચરણનો ઉપર પ્રમાણે અર્થ છે. પ્રાચીનકાળમાં પિતાનો જે વર્ણ તે જ તેના દીકરાઓનો એમ ઠરેલું હતું. કારણ કે નાનપણથી, ઘરમાં તે જે જીએ, તેની આજીવન જીવિય તે જ એ છોકરો ઉપાડવાનો. પરંતુ આપણે તે પછીના કાળમાં છીએ. જુદી જુદી જાતની શિક્ષણપદ્ધતિઓ નીકળી છે. એક જ માતાપિતાને જુદા જુદા ગુણધર્મવાળાં બાળકો હોય છે. તે સર્વનો એક જ વર્ણ નથી હોતો. કેઈ ચિત્રકાર બને છે. કેઈને રૂડા ફૂલ કે ખેતી ગમે છે. ત્યારે દરેકે પોતપોતાની વૃત્તિને અનુરૂપ સ્વધર્મ ઉપાડવો. તે સ્વધર્મ આચરતાં આચરતાં આ દેહ પાડવો. સર્વત્ર ભરેલા આત્મતત્ત્વની જાણ રાખીને, સ્વધર્મ કરવાને માટે આ દેહ-રૂપી સાધન મળેલું છે. આ દેહરૂપી સાધન વડે સ્વધર્મ આચરતાં, સર્વત્ર ભરેલા પરમાત્માની કર્મમય પૂજા આપણે કરવાની છે.

આત્મા અખંડ છે, દેહ નાશવંત છે અને સ્વધર્મ અબાધ્ય છે એ ત્રણ સિદ્ધાન્ત ગીતાએ કહ્યા છે. પરંતુ ફક્ત શાસ્ત્ર કહીને ચાલતું નથી. શાસ્ત્રને જીવનમાં ઉતારવાને કળા

જોઈએ. સ્વધર્મ આચરો એમ સર્વધર્મ કહે છે...પરંતુ ગીતા કહે છે “ સ્વધર્મ તો આચર જ. પરંતુ ક્ષેત્ર છોડીને નિષ્કામવૃત્તિથી તે સ્વધર્મ આચર. ” કૃષ્ણ કહે છે:

“ યથા તેઽભિહિતા સાંખ્યે બુદ્ધિર્યોગે ત્વિમાં શૃણુ ”
તને સાંખ્યશાસ્ત્ર કહ્યું, હવે યોગ વિષે કહું છું તે સાંભળ.
અને યોગ એટલે શું ?

“ યોગઃ કર્મસુ કૌશલમ્ ”

કર્મ કરવાની કળા એટલે યોગ. ઉત્તમ કર્મ આ હાથે કયારે થશે ? જ્યારે એકધારી રીતે એ જ કર્મમાં રમમાણ બનીએ, કૃણુનું ચિંતન કરી ખેસી ન રહેતાં સાધનમાં જ તન્મય થઈએ ત્યારે. આવું કર્મ કરવામાં એક પ્રકારનો આનંદ હોય છે. તેને નિરાશા અડતી જ નથી.

આવું નિષ્કામ કર્મ કરનાર પુરુષ કેવો હશે ? આ દેહથી પોતાના સ્વધર્માચરણની નિષ્કામ સેવાથી સમાજરૂપી પરમેશ્વરની પૂજા કરનાર તે અનાસક્ત કર્મયોગી. તે કેવા સારા હશે ?

જીવનનું શાસ્ત્ર કહીને, નિષ્કામ બુદ્ધિથી કર્મ કરવાની કળા કહીને, એ શાસ્ત્ર તથા એ કળા જેના જીવનમાં પ્રગટે છે, એવા સ્થિતપ્રજ્ઞની મૂર્તિ, બીજા અધ્યાયના છેવટના ભાગમાં ભગવાને ઊભી કરેલી છે. ગીતાશાસ્ત્ર બીજા અધ્યાયમાં જાણે કે ‘પૂરું’ થયું. પછીના અધ્યાય એટલે વિસ્તાર છે. એટલે જ બીજા અધ્યાયને કોઈ એકાધ્યાયી ગીતા કહે છે. બીજા અધ્યાયના જ વિચારોને પછીના અધ્યાયોમાં વધુ વિસ્તારપૂર્વક સમજાવેલા છે. તે ધીરે ધીરે જોતા જઈએ.

અધ્યાય ત્રીજો

સ્વધર્મનું આચરણ નિષ્કામબુદ્ધિથી કર એવું ગીતા કહે છે. તમારી વૃત્તિ બુઝો. પોતાના ગુણધર્મ બુઝો. તેને અનુરૂપ સેવા હાથમાં લ્યો. સમાજસેવાનું કોઈ પણ કર્મ હીન નથી. સર્વ કર્મ પવિત્ર જ છે. સમાજસેવાના સર્વ પ્રકાર સરખા જ મોક્ષદાયી છે. વેદ શીખવનાર ઋષિ હો, કે રસ્તો વાળનાર ભંગી હો, શાળામાં શીખવનાર શિક્ષક હો કે દુકાન કરનાર વાણિયો હો, સહુ કોઈ મોક્ષના અધિકારી છે. કોઈએ કોઈને હિણુપત લગાડવું ના જોઈએ. મારું કર્મ શ્રેષ્ઠ એમ બોલવું નહિ. +ઉપનિષદમાં એક વાત છે. એક વખત દેવોમાં ઝઘડો થયો. પવન કહે હું શ્રેષ્ઠ. અગ્નિ કહે હું શ્રેષ્ઠ. મેઘ કહે હું શ્રેષ્ઠ. ઇન્દ્ર કહે હું શ્રેષ્ઠ. આ પ્રમાણે તેમનો વાદવિવાદ ચાલતો હતો. તેવામાં ત્યાં એકદમ એક દેવી આવીને ઊભી રહી. તે જ્ઞાનદેવી ઉમા હતી. દિવ્યરૂપે કરીને તે પ્રકાશતાં હતાં. ઇન્દ્રે વાયુને કહ્યું, “જા, એ દેવીને પૂછી કરીને આવ.” વાયુ તે દેવી પાસે આવ્યો અને બોલ્યો, “આપ કોણ છો ?” દેવીએ પૂછ્યું, “તું કોણ છે ?” વાયુ સર્ગવ બોલ્યો, “તમે મને ઓળખતાં નથી ? અરે હું વાયુ. હું પર્વત ઉડાડું છું, ઝાડો તોડી

પાડું છું, સમુદ્રને નચાવું છું. મારી શક્તિ અપાર છે. ” તે દેવી બોલ્યાં: “ આ અહીં એક સળી છે, તે જરા ઉઠાડી બતાવો જોઈએ. ” વાયુ તે સળી ઉઠાડવા લાગ્યો. સળી ઉઠાડી શકાઈ નહિ. તે નીચું મોં કરીને ચાલ્યો ગયો. પછી અગ્નિ આવ્યો. તેણે દેવીને પૂછ્યું, “ તમે કોણ ? ” દેવીએ તેને પૂછ્યું, “ તમે કોણ છો ? ” અગ્નિ ક્રોધમાં બોલ્યો, “ તમે મને બોળખતાં નથી ? હું અગ્નિ. હું જો મનમાં આજીશ તો સારા ય બ્રહ્માંડને બાળીને ભસ્મ કરી નાખીશ. મારો પ્રભાવ અનંત છે. ” દેવી બોલ્યાં: “ આ અહીં એક સળી છે, તે બાળી બતાવો. ” અગ્નિ, ધમપછાડા કર્યા છતાં પણ તે સળીને સળગાવી શક્યો નહિ. સર્વ દેવો આ પ્રમાણે ફજેત થયા. છેવટે તે જ્ઞાનરૂપિણી બોલ્યાં: “ અરે દેવતાઓ, હું મોટો, હું મોટો એમ ગધડો શાને કરો છો ? સૂર્યમાં પ્રકાશવાની શક્તિ આપેલી છે માટે તે મોટો. વાયુમાં ઉઠાડવાની શક્તિ છે, અગ્નિમાં બાળવાની શક્તિ છે. પરંતુ પોતપોતાની શક્તિનો ગર્વ ના કરો. તે વિશ્વેશ્વરે જે તે શક્તિ તમારામાં મૂકેલી છે, તે શક્તિ જો એ કાઢી લેશે તો તમે કયરા જેવા બનશો. ”

આપણે પોતાના ગુણધર્મ પ્રમાણે સેવાકર્મ કર્યે જવાં. તે સહુ કર્મો મોક્ષ આપનારાં છે. પ્રભુને પ્રિય છે. કર્મ કરવાં. ફલેચ્છા છોડીને કરવાં. પરંતુ ફલેચ્છા છોડીને જે કર્મ કરીએ, તેથી ફળ મળતાં નથી એમ નહિ. ઊલટું, ફલેચ્છા મનમાં સતત વિચારીને કર્મ કરનારના કરતાં નિષ્કામ કર્મ-યોગી અનંતગણું ફળ મેળવે છે. ફળનું ચિંતન કરતાં બેસી-રહેવાનો તેને સમય નથી. તેનો બધો સમય કર્મમાં જ જાય

છે. જે ખેડૂત રાતદિવસ ખેતીના કામમાં રમ્યો પમ્યો રહે છે, તેની ખેતી ખીજના કરતાં વધારે ફળદાયી થયા સિવાય રહેતી નથી. નિષ્કામ કર્મ કરનારાની જીવનયાત્રા સરળ ચાલશે એમાં શંકા નથી. પરંતુ આ કરતાં ય અત્યંત મહત્વનાં એવાં અનેક ફળ તે મેળવે છે.

ગંગાજીમાં એક વિજ્ઞાનનો અભિમાની અને એક ભક્તિભાવ રાખનારો સ્નાન કરવા બાય, તો તે બન્નેની શરીરશુદ્ધિ તો થવાની જ. પરંતુ ભક્તિભાવથી સ્નાન કરનારને શરીરશુદ્ધિની સાથોસાથ ખીજાં ફળ પણ મળે છે. વિજ્ઞાનવાદી કહેશે કે “ગંગાજળ એટલે શું ? એકિસજન અને હાઇડ્રોજનનું મિશ્રણ, વધારે છે શું ? ” તેને ફક્ત શરીરશુદ્ધિનું ફળ મળશે. પરંતુ તે ફળ એકાદ અજ્ઞાનીને ય મળશે. પણ ભક્તિભાવથી જે ગયો, ગંગા એટલે વિષ્ણુના પદ્મમળમાંથી જન્મેલી, શંકરની જટાજૂટમાંથી બહાર પડેલી, જેને તીરે રાજાઓ રાજપાટ છોડીને મોક્ષની સાધના કરવા લાગ્યા, જેને તીરે યોગીઓ યોગાચરણમાં રમમાણુ બન્યા, જ્ઞાનીઓ જ્ઞાનમાં રંગાયા, ભક્ત ભક્તિથી ગાંડા બન્યા, એવી એ ગંગા, એ પ્રમાણે મનમાં સ્મરણ કરીને, ભાવનાઓથી ઊભરાઇને જે ગંગાજીમાં ડૂબકી મારે તેને શરીરશુદ્ધિની સાથોસાથ જ ચિત્તશુદ્ધિનું ય ફળ મળે છે. તેનો શરીરનો મેલ ધોવાય છે અને તે જ પ્રમાણે મનનો મેલ પણ ધોવાય છે.

નિષ્કામ કર્મ કરનારની જીવનયાત્રા સારી ચાલે છે.

તેને ચિત્તશુદ્ધિનું કળ મળે છે. ચિત્તશુદ્ધિથી તેને તેના કર્મમાંથી જ જ્ઞાન પણ મળે છે. મહાભારતમાં તુલાધાર વૈશ્યની વાત છે. તેની પાસે નીજલિ નામે એક પ્રાદ્યુષ્ય જ્ઞાન મેળવવાને આવ્યો. તુલાધાર બોલ્યો, “ મારી પાસે શાનું જ્ઞાન ? જ્ઞાન હોય તો તે એક જ છે; અને તે પણ મારાં ત્રાજવાંની દાંડીએ મને શીખવેલું છે. આ ત્રાજવાંની દાંડી જે પ્રમાણે સીધી હોય છે, તે પ્રમાણે મારું મન સીધું રાખતાં હું શીખ્યો છું. શત્રુ હો, મિત્ર હો, સ્વજન હો, પારકાં હો; ત્રાજવાંની દાંડી સીધી તે પ્રમાણે મારું મન રહેવાનું. ” તુલાધારને તેના વેપારના સ્વધર્મમાંથી જ ચિત્તશુદ્ધિ મળીને મોક્ષનું જ્ઞાન પણ મળ્યું. સેનો નાવી, ગોરો કુંભાર, કળીર, એ સર્વને પોતપોતાના સ્વધર્મના આચરણમાંથી ચિત્તશુદ્ધિ લાધી અને જ્ઞાન પણ મળ્યું. સેનો નાવી બીજાની હજમત કરતો. બીજાના માથાનો મેલ કાઢતો. આવો મેલ કાઢતાં કાઢતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો, “ હું બીજાના માથામાંથી મેલ કાઢું છું, પરંતુ મારા માથામાંથી મેં મેલ કાઢ્યો ખરો કે ? ” ગોરો કુંભાર માટલી પકવીને તે કાચી છે કે પાકી એ જોતો. એમ કરતાં કરતાં તેના મનમાં વિચાર આવ્યો, “ માટલાં કાચાં કે પાકાં એ હું જોઉં છું, પરંતુ મારા જીવનરૂપી માટલું મેં પાકું કર્યું છે કે ? ” સાંવતો માળી બગીચો કરતો હતો. ઝેરી જંગલ, નિરુપયોગી ઘાસ ઉખાડી નાખતો. એમ કરતાં કરતાં એના મનમાં વિચાર આવ્યો, “ મારા હૃદયમાંથી વાસનારૂપી ઘાસ મેં ઉખાડી નાખ્યું છે કે ? ” કળીર મોમીન હતા. વસ્ત્રો વણતા. વણતાં વણતાં તેમના મનમાં થતું, “ મારા

જીવનનાં વસ્ત્ર મેં ખરાબર રીતે વણેલાં છે કે ? મારાં નિર્મળ જીવનવસ્ત્રો પ્રભુને અર્પણ કરી શકાશે કે ? ”

આ રીતે જે તે કર્મમાંથી જ ચિત્તશુદ્ધિ થઇને જ્ઞાન પણ મળે છે, કર્મયોગી પોતાનાં કર્મે કરીને કેટલાં ફળો મેળવે છે ! ફળની ઇચ્છા મનમાં રાખીને કર્મ કરનારને ક્ષુદ્ર ફળ મળશે. પરંતુ નિષ્કામવૃત્તિથી કર્મમાં રંગા-એલો કર્મયોગી તો ફળ મેળવવા ઉપરાંત ચિત્તશુદ્ધિ પણ મેળવે છે. જ્ઞાનનો અધિકારી બને છે. જાણે કે મુક્ત બને છે.

સતત સ્વધર્મનું આચરણ કરતા રહેવાથી સમાજમાંથી દંભ પણ નાશ પામે છે, એકાદ કેવળ નિરિચ્છ બનેલો જ્ઞાની કહેશે. “મારે હવે શા સારું કર્મ કરવાં ? મેળવવા જેવું હવે શું બાકી રહ્યું છે ?” પરંતુ તે જ્ઞાની જે સ્વસ્થ બેસશે તો બીજાઓ પણ એનું અનુકરણ કરશે. જ્ઞાનીની શાન્તિ અને સમાધાન તો એમની પાસે નથી. પરંતુ કેવળ ઉપલકિયું અનુકરણ કરશે. સમાજમાં આથી કરીને દંભ ફેલાશે. એટલે કર્મયોગી સતત નિષ્કામ સેવા કરતો જ રહે છે.

આવો કર્મયોગ, લગવાન શ્રીકૃષ્ણ કહે છે. કર્મનો મહિમા તેમણે જ શીખવ્યો. કોઈપણ સેવાકર્મ તુરંત નથી એ તેમણે પોતાના જીવનમાં જ બતાવ્યું. તેમણે ગાયો ચારી. રાજસૂય યજ્ઞમાં એક ઊપાડી છાણથી લીંપ્યું. જ્યારે શિશુપાળ બોલ્યો: “કૃષ્ણની શાની અત્રપૂજા કરો છો ? તે તો ગોવાળીઓ, ગાયો ચારનારો છે !” ત્યારે શ્રીકૃષ્ણ બોલ્યા: “હા, હું ગાયો ચારનારો કૃષ્ણ. ગોપાળકૃષ્ણ કહેવારાવવામાં જ

મને આનંદ આવે છે.” લગવાને અર્જુનના ઘોડા હાંક્યા. મહાભારતના યુદ્ધમાં સંધ્યાકાળ થઈ. ક્ષત્રિય સાયંસંધ્યા કરવાને જતા. પરંતુ લગવાન શ્રીકૃષ્ણ તે વળતે શું કરતા હતા ? તે રથના ઘોડાઓને પાણી આગળ લઈ જતા. તેના શરીરમાં પેસી ગએલાં બાણ કાઢતા. તેને ખરેખરે કરતા. પોતાના પીતાંબરનો તોળરો કરીને તેમાં ચંદી ખવડાવતા. કવિ મોરોપંતે વર્ણન કર્યું છે કે:

“ ઔષધ સુચળક કલ્પી પોતપટ પસાહિં તોબરા માપ ।

શ્રિતસાહિત્ય કરાયા ન બરા માંદાર તો બરા મા-પ” ॥+

આ લક્ષ્મીપતિ ભકતોની કેટલી કાળજી લે છે ! કલ્પ-વૃક્ષ કરતાં એ કેટલા શ્રેષ્ઠ ! આ લગવાન પીતાંબરમાં ચંદી ખવડાવે છે !

આવા લગવાને કર્મનો મહિમા વર્ણવેલો છે. આવા પ્રભુને સંતોએ ઊભા કરેલા છે. કર્મનો મહિમા કહીને છેવટે લગવાન કહે છે: “હે અર્જુન, સ્વધર્મ આચરણે કરીને મોક્ષ હાથમાં આવશે. પરંતુ કામક્રોધ, જુદી જુદી વાસનાઓ, લોભ વગેરેથી સ્વધર્મનું આચરણ ખરાબર થનાર નથી. તો પણ કામક્રોધને તાબામાં લે, સંયમી બન અને નિષ્કામ કર્મરૂપી સાધને કરીને જીવન કૃતાર્થ કર.”

+ અણા એ જ દવા કલ્પીને પોતાના પીતાંબરનો તોળરો બનાવીને તે ઘોડાને ખવડાવે છે. આશ્રિતોને ઇચ્છિત વસ્તુ પૂરી આપવામાં કલ્પવૃક્ષના કરતાં પણ લક્ષ્મીપતિ શ્રેષ્ઠ છે.

અધ્યાય ચોથો

સંસાર સર્વત્ર ચોતપ્રોત ભરેલો છે. એને છોડતાં છોડાતો નથી. પ્રાણીમાત્રની પાછળ કર્મ એ બરાબર લાગેલું જ છે. ભંધવું એ ક્રિયા-પદ છે. બેસવું એ સુઈ ક્રિયા-પદ. બેસી બેસીને પગ દુઃખ્યા એમ કહે છે. આમ આવી પરિસ્થિતિમાં કર્મ શી રીતે દાળી શકાવાનાં છે ?

કર્મ દૂર કરશે તો દેહચાત્રા થનાર નથી. ચિત્તશુદ્ધિ મળનાર નથી. જ્ઞાનનો ઉદય થવાનો નથી. સમાજમાં દંભ જામશે. એટલે સદાય કર્મ કરતા જ રહેવું. તેનાથી કંટાળવું નહિ. પોતાને ગમતું કર્મ હાથમાં લ્યો. પોતાના ગુણ કર્મને અનુરૂપ એવું કોઈપણ સમાજસેવાનું કર્મ હાથમાં લ્યો. તેમાં રમમાણ બનો.

એકલાં બહારનાં કર્મ તારનાર નથી. બાહ્ય કર્મની કિંમત શાનાથી મળે છે ? બહારનાં સામાન્ય કર્મમાંથી આપણે મોક્ષની અમૃતધારા કેવી રીતે મેળવવાની તે આ ચોથા અધ્યાયમાં કહેલું છે.

ચોથા અધ્યાયમાં ત્રણ શબ્દો આવેલા છે: ૧. કર્મ, ૨. વિકર્મ, ૩. અકર્મ.

કર્મણો હપિ બોદ્યવ્યં બોદ્યવ્યં ચ વિકર્મણઃ ।

અકર્મણોઽપિ બોદ્યવ્યં ગહના કર્મણો ગતિઃ ॥

કર્મ એટલે શું, વિકર્મ એટલે શું, અકર્મ શું એ બધું સમજ લેવું જોઈએ. કર્મનો મહિમા અપાર છે. કર્મની ગહન ગંભીર ગતિ મોક્ષનાં સમુદ્રને મેળવશે. પરંતુ બરાબર સમજ લેવાય તો જ.

કર્મ એટલે બહારનું સ્થૂળ કર્મ. પરંતુ વિકર્મ એટલે શું? વિકર્મ એટલે વિશેષ કર્મ. અધિક મહત્વનું કામ. વિકર્મ એટલે મનોમય કર્મ. ધારો કે રસ્તામાં એકાદ ઓળખીતા માણસ મળ્યા. આપણે તેમને નમસ્કાર કરીએ છીએ. પરંતુ તે નમસ્કાર કરવામાં જો આપણું મન ન હોય, અને ‘દીકા દેવ તો કર્યા નમસ્કાર’ એ પ્રમાણે હશે તો તે નમસ્કારનો અર્થ શો? તે નમસ્કાર આપણને ભાર રૂપ લાગે છે. ને નમસ્કારનું કર્મ આપણને મુક્ત કરતું નથી પણ બલદું બંધનમાં નાખે છે. માથા ઉપર જાણે ભાર મૂકે છે.

આપણા કર્મમાં મનનો સહકાર હોવો જોઈએ. આપણા કર્મમાં આત્મા રેડલો હોવો જોઈએ. એટલે એ કર્મ પણ સરસ થાય છે અને કર્મ ભારરૂપ બનતું નથી. કળીર વસ્ત્ર વણુતા હતા ત્યારે:

“ સ્ત્રિની સ્ત્રિની સ્ત્રિનો
વિની ચદરિયા ”

આ પ્રમાણે ગીત ગાતાં રંગાઈ જતા હતા. બબ્બરમાં,

કળીર પોતાનાં તે વણેલાં કપડાં લઈને બેઠા કે લોક તે કાપડ તરફ બેઠા રહેતા. કારણ કે તે કાપડમાં કળીરનો આત્મા હતો. કારણ કે તેમાં તેમનું હૃદય ભરેલું હતું. હૃદયની કિંમત કરનારો કોણ ?

“ હક્ષિમણીને પદ્મા તુલસિદલાને ગિરિધર પ્રભુ તુલિલા ”

આવું સ્ત્રીઓનાં ગીતોમાં આવે છે. સત્યભામાએ બધાંય ઘરેણાં પદ્મામાં મૂક્યાં તો પણ કૃષ્ણને તોળી શકાયા નહિ. પરંતુ ભાવલક્ષિતથી ભરપૂર એક પાન રુકિમણીએ મૂક્યું અને કૃષ્ણનું પદ્મ બંધે ગયું. સુદામાએ કૃષ્ણને માટે ચાર મૂઠી પૌંઆ આણ્યા. પરંતુ દ્વારિકાધીશ એ પૌંઆ ઉપર બાણે તૂટી પડ્યા. સુદામાને સોનાની નગરી આપતાં પણ એ પૌંઆની કિંમત ભરપાઈ થઈ શકી નહિ. બાણે કે તે મંતરેલા હતા. તે પૌંઆમાં સુદામાનું પ્રેમાળ હૃદય હતું.

વસ્તુ નાની કે મોટી એ પ્રશ્ન નથી. તેમાં તમારું હૃદય છે કે નહિ તે પ્રશ્ન છે. ખેડૂતોની એક કહેવત છે કે “ ઓલી પેર પળ ચોલી પેર. ” ખેતરમાં જે દાણા ચોરવાના હોય તે ઊંડા ચોરવા બેઠાં અને ત્યાં લેજ પણ બેઠાં. તોજ અંકુર ફૂટશે. તેમાં હૃદયની આર્દ્રતા હોવી બેઠાં. આપણે દક્ષિણા આપીએ છીએ. લીંબવીને આપીએ છીએ. ઉપર તુળશી-પત્ર મૂકીને આપીએ છીએ. એનો શો હેતુ છે ? તે દક્ષિણા પાઈ કે પૈસાની હશે. પરંતુ હૃદયની આર્દ્રતા-હૃદયનો સ્નેહ તેમાં હશે તો તે પૈસા કુખેરની સંપત્તિ કરતાં પણ વધારે મૂલ્યવાન છે. પોતાના નામનો પથ્થર મારવાને માટે લાખો રૂપિયાનાં ઢાન કરે છે, તેને શું ચાટવાનું ? તેના કરતાં

લક્ષિતપ્રેમથી ભરાએલા અંતઃકરણે આપેલો પ્રેસો વધુ મહાન છે. ભીમ અહીંતહીં કેટલું ચ જમ્યો હોય તો પણ કુતા-માના હાથનો એક કોળીઓ ખાતાં જ તેને ઓડકાર આવતો. માતાના હાથનો કોળીઓ ! તેમાં અમૃતનો સાગર ભરેલો છે. માએ ચાર લીટીનો પત્ર લખ્યો હોય અને બીજા કોઈએ અડધા શેર વજનનો નિખંધ લખીને મોકલ્યો હોય તો પણ માતાની તે ચાર લીટીઓ વધારે વજનદાર છે. રામાયણમાં વર્ણન છે કે, પ્રભુ રામચંદ્રે મરેલાં અને જખમી થએલાં વાંદરાં તરફ પ્રેમથી જોયું અને તે બધાં સાજાંતાજાં ને જીવતાં બિઠ્યાં. રામચંદ્રજીએ કેટલી ભાવનોત્કટ વૃત્તિથી જોયું હશે ! તેમનો સર્વ આત્મા તે દષ્ટિમાં હોવો જોઈએ. તમે કેટલીય આંખો તાણી હશે, રામે કેટલા અંશને ખૂણથી જોયું હશે તે ઠરાવીને તમે જોયું હશે, તો પણ તેનાથી શું થવાનું છે ?

કર્મમાં વિકર્મ બમેરો. બાહ્ય કર્મમાં હૃદયનો સહકાર લેજવો. એટલે તે કર્મ પ્રાણમય બનશે. તે જીવંત કર્મ બનશે. અને ફરીથી તે કર્મનો તમને બિલકુલ ભાર લાગશે નહિ. માતાને, બાળકની સેવા કરતાં ક્યારેય કંટાળો આવે છે કે ? તમે એકાદ માતાને પૂછી જુઓ, “ હે માતા ! તું આ માંદા દીકરાની કેટલા દિવસ શુશ્રૂષા કરશે ? હવે એને દવાખાનામાં લઈ જઈને અમને સેવા કરવા દે ” એમ જો તમે કહોશો તો તે માતા કહોશે, “ હું નથી થાકી હાકે. મેં શી મોટી ઘાડ મારી છે ? મારા આનંદને તમે ના લઈ લેશો. ” રાત દિવસ સેવા કરીને પણ માતાને આનંદ થાય

છે. શાથી ? કારણ કે તેની સેવામાં વિકર્મ સમાએલું છે. મનનો સહકાર છે.

કર્મમાં વિકર્મ ભેળવીએ એટલે અ-કર્મ થાય છે. જે કર્મમાં હૃદય લળેલું છે, તે કર્મનો ભાર લાગતો નથી. કર્યા છતાં ય ન કર્યા જેવું જ લાગે છે. જનાણાઈ એકધારું દળતાં હતાં. તેને જાણે થાક જ નહિ. પાંડુરંગ જાણે એમની ઘંટીયે હાથ દેતા હતા. લાવલક્ષિતપૂર્ણ પાંડુરંગ, અંતઃકરણના પ્રેમવાળા પાંડુરંગ તેની સાથે જોડીદાર હતા. એટલે જ તેમને કંટાળો આવતો નહિ, રાતદિવસ દળીને જાણે તે મુક્ત હતાં.

વિ-કર્મની, આ પ્રમાણે મહાન શક્તિ છે. બંદકની નાનકડી ગોળી, પણ તેને દીવાસળી ચાંપો. એની કેવડી શક્તિ છે તે જણાશે. તે જ પ્રમાણે વિકર્મનું છે. નાનકડા કર્મમાં વિકર્મની શક્તિ લળતાં જ મોક્ષફળ હાથમાં આવે છે. એકાદ રૂંડભૂંડ મોટું ડીમચું હોય. તે કોઈને માથામાં વાગતાં માથું કૂટી જાય. પરંતુ તે ડીમચાને દીવાસળી ચાંપો. તેની રાખ બનશે. તે લઈને ખુશીથી શરીરે લગાવો. ‘તે ડીમચાની જ શું એ રાખ’ એમ મનમાં થશે. પરંતુ તે ડીમચાની જ તે નિરુપદ્રવી રાખ.

જે કર્મમાં મન નહિ તે ભારરૂપ લાગે છે. તેનો ભાર લાગે છે. પરંતુ કર્મમાં મનનું વિકર્મ ભેળવીએ એટલે હળવું લાગે છે. ભગવાન વિષ્ણુનું વર્ણન છે કે:

“ શાન્તાકારં ભુજગશયનમ્ ”

સર્પ ઉપર સૂતેલા છતાં તે શાન્તાકાર છે. મહાત્માજી-
ને એક વખતે કોઈ એક જણે પૂછ્યું: “ તમે પ્રચંડ ચળવળ
કરો છો. તમારો કેવડો મોટો ઉદ્યોગ છે ! તમારા ઉપર
કેટલી ટીકા ! પરંતુ એ બધું કરતાં તમને શું લાગે છે ? ”
તેમણે ઉત્તર આપ્યો. “અંદર તંબૂરો વાગતો જ હોય છે.”
મહાત્માજીના જીવનમાંનું એ સંગીત, એ ક્યાંથી આવ્યું
હશે ? એ શાન્તિ ક્યાંથી આવી ? તે જે કંઈ કરે છે તેમાં
તેમનું વિકર્મ હોય છે. તેથી કરીને મનની શાન્તિ જતી
નથી. પ્રસન્નતા રહે છે.

રવીન્દ્રનાથે ‘ સાધના ’માં લખ્યું છે કે, “ આપણે
કૂવેથી એક ગાગર પાણી ભરીને લાવીએ, તો તે કેડ
ઉપર બેસી જ જવાની, કે માથે બોળે લાગવાનો જ. પરંતુ
જ્યારે આપણે પાણીમાં તરતા હોઈએ છીએ, ફરી ફરીને
ફૂળક્રિયા મારીએ છીએ, તે વખતે માથા ઉપર હજારો
ઘનકૂટ પાણી હોય છે. તો પણ તે બોળે આપણે સુખથી
ભિચકીએ છીએ. ” તે પ્રમાણે જનતાની સેવામાં જે ખૂડ્યો,
તેને ટીકાનો, નિંદા-અપમાનનો ભાર લાગતો નથી. તે એ
સઘળું આનંદથી સહન કરે છે.

એ શક્તિ આવે છે ક્યાંથી ? શાથી આવે છે ?
વિકર્મથી આવે છે. જે જે સેવાકર્મ હાથમાં લ્યો તેમાં હૃદય
રેડો. આપણું હૃદય એટલે અમૃતનો ઘડો છે. હૃદયમાંના
પ્રેમની શુદ્ધાબ્દાનીમાંથી પાણી, પ્રત્યેક કર્મ ઉપર છાંટતા
બળ. તે કર્મ સતેજ બનશે, તાજગીવાળું બનશે. તે કર્મનો
તમને ભાર લાગનાર નથી. તે ઉપરાંત એવાં સતેજ કર્મો

સમાજને પણ તેજસ્વી બનાવ્યા સિવાય રહેનાર નથી.

સૂર્યને રવિવારની છૂટી નથી. નદીને ક્યારેય છૂટી નથી. તેમનાં સેવાકર્મ રાત ને દિવસ ચાલુ જ હોય છે. તે પ્રમાણે જે કોઈ પોતાની સેવામાં અંતરાત્માને ભેળવશે, તેને થાક લાગનાર નથી, કંટાળો આવવાનો નથી. કર્મમાં જ તેનો આનંદ, કર્મમાં જ તેનો મોક્ષ. કર્મ કરીને બાણે તે અ-કર્મી બને છે.

સંત, ક્યારેય સેવાકર્મ મૂકતા નથી. કારણ કે મોક્ષ નામની કોઈ જુદી વસ્તુ છે એમ તેઓને લાગતું નથી. તુકારામે એક જગ્યાએ ગમ્મતમાં લખ્યું છે.

“ કાં રે પુંડયા માતલાસી
 उमे कैलै विठोबासी ”

“ અત્યા પુંડલિક, તું કેમ આટલો બધો માત્યો છે કે વિઠોબાને તેં બિલો રાખ્યો છે ? ” પુંડલિક માતાપિતાના પગ દાણતો હતો. તે સેવાને લઈને પ્રભુ તેને મળવાને પ્રધાર્યા. પુંડલિકે એક ઈટ ફેંકીને કહ્યું કે એની ઉપર બિલા રહો. તેને ખબર હતી કે જે પાંડુરંગ પોતાના સેવાકર્મથી દોડી આવ્યા, તે પાંડુરંગ પોતાના હાથમાં જ્યાં સુધી સેવા છે ત્યાં સુધી જવાના શી રીતે છે ? મારી સેવામાં જ પ્રભુને કાયમના બાંધી મૂકવાનું સામર્થ્ય છે.

એટલે સાધના જ કર્યા કરો. કર્મમાં જ હૃદય ભેળવો તો મોક્ષ સામે આવીને બિલો રહેશે.

આપણે આજે ખૂબ જ હાંફળાફાંફળા બન્યા છીએ.

જરા કાંઈ કરીએ છીએ કે તરત જ ફળ મળ્યું કે નહિ તે જોઈએ છીએ. નાનું બાળક, બી રોપીને તરત જ એને ફળગો ફૂટ્યો કે નહિ તે ઉખેડીને જુઓ છે. તે પ્રમાણે આપણું છે. જરા જેલમાં જતાં જ સ્વરાજ્ય મળ્યું કે કેમ એ જોઈએ છીએ. પરંતુ સ્વતંત્રતાની સાધનામાં એટલા રમ-માણુ બનો કે સ્વતંત્રતા એક દિવસ સામે આવીને ઊભી રહેશે. રામકૃષ્ણ પરમહંસ કહેતા હતા: “કમળની કળી, કાદવમાં પગ ઘાલીને, ઉનાળે, ચોમાસે તપશ્ચર્યા કર્યા કરે છે. એક દિવસ તે કળી ફૂલે છે. ભમરા આવીને કમળને કહે છે, “કમળ ! તું તો ફૂલ્યું ?”

એ પ્રમાણે જે કંઈ કામ હાથમાં લ્યો એમાં મન બરાબર પરોવી દો. તેથી કરીને ફળ મળવાનું જ. પરંતુ તમને હળવું હળવું લાગશે. તે કર્મનો ભાર લાગવાનો નથી. તમે મુક્ત દશાનો અનુભવ પામશો.

કર્મમાં વિકર્મ લેખીને એક પ્રકારની અકર્મી સ્થિતિ શી રીતે અનુભવવી તે સંતો પાસે જઈને શીખવી. ચોથા અધ્યાયમાં છેવટે છેવટે કહેલું છે:

“ તદ્વિદ્ધિ પ્રણિપાતેન પરિપ્રશ્નેન સેવ્યા ”

જાવ, સંતો પાસે જાવ. તે કેમ વર્તે છે તે જુઓ. જાવ મહાત્માજી પાસે, જરા બેસો. તેમની અખંડ સેવા-વૃત્તિ, તેમની નમ્રતા, તેમનો આનંદ, તેમની શાન્તિ, તેમનું તે મુક્ત હાસ્ય, એ સર્વ તેમની પાસે જઈને સમજી લ્યો.

[૩૦] ગીતાહુદય

એવા મહાન આત્માઓ પાસે રહેવાથી આપણી અનેક આશંકાઓનું નિવારણ થાય છે. “ગુરોસ્તુ મૌનં વ્યાખ્યાનં શિષ્યસ્તુ છિન્નસંશયઃ” એમ થાય છે. એટલે જ મોટા પુરુષો પાસે વચ્ચે વચ્ચે જઈ આવવું. સત્સંગ પામવો. ખૂબ અંશે વાંચવાથી ખરું જ્ઞાન મળવાનું નથી. ખરું જ્ઞાન છેવટે જીવનમાંથી આવે છે. જેણે પોતાના જીવનનો પવિત્ર દીવડો ચેતાવી રાખ્યો છે, તેમની પાસે જઈને જ આપણાથી, પોતાના જીવનમાં પ્રકાશ પામી શકાયો.

અધ્યાય પાંચમે

કુર્મમાં વિકર્મ લખે એટલે તે કર્મ અકર્મ બને છે. કર્મ કરવા છતાં પણ જાણે સંન્યાસી. સંન્યાસ એટલે જાણે જુદી વસ્તુ જ નથી. પાંચમા અધ્યાયમાં કર્મયોગ અને સંન્યાસની સરખામણી કરેલી છે. કર્મયોગ શ્રેષ્ઠ કે સંન્યાસ શ્રેષ્ઠ ? કયો માર્ગ સ્વીકારવો ? લગવાન કહે છે: “ અરે, સંન્યાસ અને કર્મયોગ શું જુદા જુદા છે ? સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ બેમાં ફેર છે એમ કહેનાર ગાંડા છે. ” ખરેખર એ જ વાત છે. સંન્યાસ અને કર્મયોગ એ એક જ સિદ્ધાંત બે બાજુ છે.

તો પણ “કર્મયોગો વિશિષ્યતે” એમ કહેલું છે. એ કયા અર્થમાં કહેલું છે ? સંન્યાસ કરતાં કર્મયોગમાં વિશેષ એવું શું છે ? વિશેષ એ છે કે કર્મયોગ આપણે સમજી શકીએ છીએ. કર્મયોગ એટલે રાતદિવસ કર્મ કરતા છતાં પણ જાણે કંઈ પણ કર્યું નથી એમ લાગવું તે. એ વાત આપણે જીવનમાં અનુભવી શકીએ છીએ. આ વાતની આપણને કલ્પના આવી શકે છે. મા દીકરાની સેવા કરે છે, પરંતુ તેને તે સેવાનો ભાર લાગતો નથી. આપણે મિત્ર માટે કંઈ શ્રમ ઉઠાવ્યો હોયતો તે શ્રમનો બોલો લાગતો નથી.

કર્મયોગ સમજવો સહેલો છે. કર્મ કરવા છતાં અકર્મી દશાનો અનુભવ મેળવવો એ જરા સહેલું છે. સંન્યાસ એટલે કંઈપણ ન કરવા છતાં સર્વ કંઈ કરવું તે. કર્મયોગ એટલે સર્વ કંઈ કર્યા છતાં કંઈ ન કર્યા જેવું લાગવું તે. આમાંથી સંન્યાસ સમજવાને, જરા કઠિન. કંઈ પણ ન કરતાં સર્વ કંઈ કરવું એ જલદી સમજવાનું નહિ. પરંતુ કર્મયોગની કલ્પના આવી શકે છે એટલી તેનામાં વિશેષતા છે, સહેલાપણીની કલ્પના આવી શકે છે. એટલી તેનામાં વિશેષતા છે. સહેલાપણીની દૃષ્ટિએ કર્મયોગનું વિશિષ્ટત્વ. બાકી તો બન્ને સરખા જ.

ચોથા અધ્યાયમાં કહેલું છે કે:

“ इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानमहमव्ययम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुरिक्ष्वाकवेऽब्रवीत् ॥ ”*

ભગવાને આ યોગ પ્રથમ સૂર્યને શીખવ્યો અને સૂર્ય પાસેથી મનુ એટલે વિચાર કરનાર એવો પહેલો માનવ શીખ્યો. સૂર્ય એટલે કર્મયોગ અને સંન્યાસની મૂર્તિ છે. સૂર્યને કર્મયોગી કહેવો કે સંન્યાસી ? સૂર્ય ઉદયાચલ ઉપર આવીને ફક્ત ઊભો રહે છે. પરંતુ તે પૂર્વ દિશાએ ઊભા રહેતાં જ સારાય જગતભરમાં વ્યવહાર શરૂ થાય છે. પંખીઓ ઊડવા લાગે છે. ગાયો ચરવા બંધ છે. માણસો ઊઠીને બતબતના ઉદ્યોગમાં લાગી બંધ છે. સર્વ અંધકાર

* પૂર્વે આ અવ્યયી યોગ મેં વિવસ્વાનને કહ્યો, તેણે તે મનુને બોખ્યો, તેણે ઇક્ષ્વાકુને કહ્યો. ૪-૧

નહિ જેવો થઈ જાય છે. સૂર્ય આવતાં જ સર્વ વિશ્વમાં હાલચાલ શરૂ થાય છે.

‘ મિત્રો જનान્ યાતયતિ બ્રુવાણો ’

એમ વેદમાં કહેલું છે. તે સૂર્ય મૂંગો મૂંગો જાણે કે હાક મારે છે. સર્વ માણસોને ઉદ્યોગ કરવાને પ્રેરે છે. એવો જે આ સૂર્ય, તેને જો આપણે કહીએ, “એ સૂર્ય-નારાયણ, તારું કેવડું કર્તૃત્વ ! તેં બધો અંધકાર દૂર કર્યો. સર્વ જગતમાં ચેતન્ય નિર્માણ કર્યું. તને કોટિ કોટિ પ્રણામ.” તો તે સૂર્ય કહેશે: “તમે શું કહો છો તે મને સમજતું નથી. કયો અંધકાર મેં દૂર કર્યો? મને ચપટી ભરીને આણીને બતાવો તો ખરા. હું કંઈ પણ કરતો નથી. હું તો અહીં ફક્ત ઊભો રહ્યો છું.” સૂર્ય કંઈ પણ ન કરવા છતાં બધું કરે છે. સર્વ કાંઈ કરવા છતાં કંઈ પણ કરતો નથી. સંન્યાસ અને કર્મયોગની તે સંમિશ્ર મૂર્તિ છે. બન્ને એક જ છે એમ જાણે કે તે વિચારવાને માનવને કહે છે. આપણે એમ કહીએ છીએ કે શુક, યાજ્ઞવલ્ક્ય વગેરે સંન્યાસ માર્ગે ગયા. જનક વગેરે કર્મયોગને માર્ગે ગયા. પરંતુ યાજ્ઞવલ્ક્યનો જ શિષ્ય જનક અને જનકનો જ શિષ્ય શુક. સંન્યાસીનો કર્મયોગી શિષ્ય અને કર્મયોગીનો સંન્યાસી શિષ્ય. ગુરુ-શિષ્યમાં અભેદ હતો. એટલે જ સંન્યાસ અને કર્મયોગ અંદરથી તો એક જ છે.

તે ખરો સંન્યાસ કે જેમાં અપરંપાર કર્મશક્તિ હોય છે. ભમરડો જ્યારે અત્યંત ગતિમાન હોય છે ત્યારે સ્થિર

હોય એમ લાગે છે. શુકાચાર્ય સંન્યાસી હતા. પરંતુ પરીક્ષિતને લાગવત કહેવા મંડ્યા કે સાત દિવસ થોભ્યા નહિ. એક સરખી બાણે કર્મધારા વહેવડાવવા લાગ્યા.

ધારો કે મહાત્માજી અહીંયા આવીને એકદમ ઊભા રહ્યા. તેમના ફક્ત આવતાંની સાથે જ બધા એકદમ ઊઠશે, સ્વચ્છતા કરશે, ઉદ્યોગ કરવા મંડી પડશે. મહાત્માજીની ફક્ત હાજરી જ પ્રચંડ હલનચલન કરાવશે. સંન્યાસ એટલે કર્મની અપરંપાર પ્રેરણા આપવાની શક્તિ:

મા બાળક ઉપર ગુસ્સે થાય છે. તે અબોલા લે છે. તે એક પણ શબ્દ બોલતી નથી. બાળક ઓશિયાળો બને છે. તે મા પાસે જાય છે અને કહે છે: “ બે ઘોલ માર, પણ બોલ. તારું આ ના બોલવું જ મને ખૂબ કહે છે. મને દુઃખ દે છે. મા, તારા આ અબોલા અસહ્ય છે. ” માના એ અબોલાપણામાં કેટલું બોલવાનું પડ્યું હતું !

ચાંગદેવને જ્ઞાનેશ્વરને પત્ર લખવાનો હતો. પરંતુ તીર્થસ્વરૂપ લખવું કે ચિરંજીવ લખવું તે તેમને સમજાય નહિ. જ્ઞાનદેવ ઉમરમાં નાના, પરંતુ જ્ઞાનમાં મોટા, છેવટે ચાંગદેવે કોરો જ કાગળ મોકલ્યો. અને તે કોરો કાગળ મુકતાબાઈએ વાંચ્યો ! “ ચાંગ્યા, આટલું લખ્યો તોય કોરો ને કોરો જ રહ્યો ” એમ તે બોલ્યાં. જ્ઞાનદેવે તે કોરો કાગળ વાંચીને ઉત્તર મોકલ્યો.

પંઢરપૂરમાં કેડે હાથ દઈને પાંડુરંગ મૂંગા મૂંગા ઊભા છે. પણ તેનો અર્થ શંકરાચાર્ય સમજ્યા. તે પાંડુરંગાષ્ટકમાં

કહે છે: “ મારા લક્ષ્મણે માટે સંસારસાગર કમરબૂડ ઊડા છે એમ આ મૂંગા પાંડુરંગ, કેડે હાથ મૂકીને કહી રહ્યા છે.”

સંન્યાસમાં આવેો અપાર અર્થ છે. તેનો સંન્યાસ ખરો કે જેના ઊભા થવાથી જ સારાય વિશ્વને પ્રેરણા મળે છે. જેણે જન્મોજન્મ અપરંપાર સેવા કરી હશે તેના જ સંન્યાસમાં આવી શક્તિ હોવાની. બાપાએ જનમલર જેતીમાં કાળી મજૂરી કરી. હવે તે ઘરડો થયો. તેનો દીકરો હવે કામ કરે છે. દીકરો થાકીને ઘેર આવ્યો કે બાપ તેને ખરડે હાથ ફેરવે છે ને કહે છે: “ બેટા તું થાકી જાય છે મારાથી કંઈ થતું નથી. ” દીકરો કહે છે: “ બાપા તમારી આ પ્રેમાળ દૃષ્ટિમાં અને હાથ ફેરવવામાં બધું ય છે. તમારી કૃપાદૃષ્ટિ મને અપરંપાર શક્તિ આપે છે. ” બાપના તે કરચલીવાળા હાથમાં, તે સંન્યાસી હાથમાં દીકરાને કર્મ-પ્રેરણા આપવાની અપાર શક્તિ હોય છે.

કર્મયોગ અને સંન્યાસ એ એકરૂપ છે. ઘર એટલે મકાન એટલે લવન એ જ પ્રમાણે કર્મયોગ એટલે જ સંન્યાસ. એવો એ નિષ્કામ કર્મયોગ આપણા અંગમાં ઉતારવો રહ્યો. કર્મ કરતાં છતાં મુક્ત દશાનો અનુભવ કરવો. તે મુક્તદશા એકદમ કંઈ થોડી જ આવીને ઊભી રહેવાની છે? હળવે હળવે પ્રયત્ન કરીને તે દશા પ્રાપ્ત કરવાની હોય છે.

કર્મે કરીને ચિત્તશુદ્ધિ થાય છે, કર્મે કરીને પોતાનું સ્વરૂપ જણાય છે. ધારો કે કોઈ એક જણ હિમાલય જઈને આવ્યો. પોતાને શાન્તિ પ્રાપ્ત થઈ એમ તેને લાગ્યું. તેને કોઈ એક લક્ષિતપૂર્વક જમવાને નોતરે છે. બાબાજી જમ-

વાને પધારે છે. ત્યાં એકાદ નાનું બાળક બારણાની સાંકળ સાથે ખેલતું હોય, ને નાદ પ્રદ્ધમાં બાળક એકતાન બન્યું હોય. પરંતુ હિમાલયમાંથી શાન્તિ મેળવીને આવેલા બાબાજીને તે કર્કશ લાગે છે ! તે આનંદમૂર્તિ બાળકને તે બરાડા પાડે છે. આવી એ શાન્તિ શું કામની ? તમારામાં ક્ષમા-શાન્તિ કેટલી છે તેની જીવનમાં પરીક્ષા આપો.

આપણે રાતને દિવસ કર્મ કરીએ છીએ. કર્મ કરતાં અનેકના સંબંધમાં આવીએ છીએ. આપણે ક્યારેક ચિડાઈએ છીએ, ક્યારેક લડીએ છીએ. ક્યારેક દ્વેષ ને મત્સર મનમાં આવે છે. આ પ્રમાણે આપણા મનમાં શો શો મેલ ભર્યો છે તે આપણને દેખાય છે. આપણે તે દોષ દૂર કરવાને પ્રયત્ન કરીએ છીએ. ઉત્તરોત્તર નિર્મળ બનતા જઈએ છીએ. કપડાંને તડકામાં સૂકવવા નાખીએ એટલે અંદર લપાઈ બેઠેલા માકણ જેમ બહાર નીકળે છે, તેમ આપણા મનમાં લપાઈ બેઠેલા કામક્રોધ, રાગદ્વેષ, કર્મ કરતાં કરતાં પ્રગટ થાય છે. તેને પકડવા અને તેનો નાશ કરવો.

ત્રીજા અધ્યાયમાં+ ભગવાને કામક્રોધથી સાવધ રહેા

-
- + એ તો કામ તથા ક્રોધ, જેનો જન્મ રજોગુણે,
મહાભક્ષી, મહાપાપી, વેરી તે બાણજે જગે. ૩૭
ધુમાડે અગ્નિ ઢંકાય, રજે ઢંકાય દર્પણુ,
ઔરથી ગર્જા ઢંકાય, કામથી જ્ઞાન તેમજ. ૩૮
કામરૂપી મહા અગ્નિ, જે ન તૃપ્ત થતો કદી;
ઢંકાયું જ્ઞાન તેનાથી, જ્ઞાનીનો નિત્ય વેરી તે. ૩૯
ઇન્દ્રિયો, મન ને બુદ્ધિ કહ્યાં આધાર કામનાં;
જ્ઞાન ઢાંધી પમાડે તે પ્રાણીને મોહ તે વડે. ૪૦

એમ કહ્યું છે. ફરીથી પાંચમા અધ્યાયમાં તે જ કહ્યું છે. કામકોધને છુટા સિવાય કર્મયોગ શી રીતે ચાલી શકવાનો? હાથવડે ઉત્કૃષ્ટ કર્મ શી રીતે થવાનાં? વિકર્મને શી રીતે લેળવી શકાશે? કર્મ કર્યા છતાં અકર્મી દશા શી રીતે અનુભવાશે?

મન નિર્મળ, પ્રસન્ન હશે તો જ હાથથી ઉત્કૃષ્ટ સેવા થશે. એટલે સદૈવ પ્રયત્ન કરવો, અવિરત પ્રયત્ન કરવો. અવિરત પ્રયત્ન એ જ માણસનું ભાગ્ય. જેનો અવિરત પ્રયત્ન બંધ પડ્યો તે મુક્ત પણ ખરો ને પશુ પણ ખરો. જેના જીવનમાં અવિરત પ્રયત્ન છે, તેને આશા છે. આપણી સામે કર્મયોગનો દિવ્ય આદર્શ છે. તે આદર્શ તરફ ડગ ભરતાં જવાનું છે. મંદિરનું શિખર દૂરથી દેખાય છે પણ ડગલું તો હાથેક જ દૂર પડે છે. તે પ્રમાણે ધ્યેયને એકદમ બાથ લીડવાનું શક્ય નથી. અવિરત પ્રયત્ન કર્યા જ કરવો પડશે. કાલના કરતાં આજે સારો થાઉં, આજના કરતાં કાલે સારો બનું એમ ક્યેં જવાનું. ઉત્તરોત્તર સારા બની શકાય નહિ માટે રડું. મીરાંબાઈએ કહ્યું છે:

“ અંસુવન જલ સિંચ સિંચ
પ્રેમ-બેલ બોઈ ”

આંખનાં આંસુ રેડીને મેં પ્રેમરૂપી વેલી ઉછેરી છે. એ ધન્ય આંસુ ડોની પાસે છે? જર્મન કવિ ગટેએ કહ્યું છે: “ જે ક્યારે ચ રડ્યો નથી તેને દેવ મળનાર નથી. ” આપણામાં રહેલી અપૂર્ણતાનું આપણને ડગલે ને પગલે ભાન હોઈને, રડતાં, અવિરત પ્રયત્ન કરતાં પૂર્ણતા પાસે

જનાર આપણે જાત્રાણુ છીએ. ક્યારેક તો તે છેવટનો દિવસ આવશે કે જે દિવસે સંપૂર્ણ વિકાસને પામીશું. તુકારામ મહારાજે કહ્યું છે:

“ આટલા જ માટે જીવતોડ મહેનત કરી હતી કે જેથી છેવટનો દિવસ મધુર બને. ”

પથ્થર ફાડનારો ઘા માર્યો જાય છે. છેવટના ઘાથી પથ્થરના કટકા થાય છે. પરંતુ પહેલો ઘા શું નિરુપયોગી હતો ? મહાત્માજીએ લખ્યું હતું. “ પ્રયત્ન એટલે જ યશઃ સિદ્ધિ. ” હરેક પ્રયત્ન, હરેક ડગલું આપણને ઉત્તરોત્તર આગળ લે છે.

અને એક દિવસે સંપૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે. ખર્ષો મેલ ધોવાઈ જશે. પરંતુ સંપૂર્ણ જ્ઞાન આ દેહમાં માર્છ શકવાનું નથી. દેહ ફાટી જશે, દેહ ગળી પડશે. દેહધારી જીવનમુક્ત મળવા કઠિન છે. જનક વગેરેને આપણે જીવનમુક્ત કહીએ છીએ. એનો અર્થ એટલો જ કે ધ્યેયની વધારેમાં વધારે નજદીક તે પહોંચેલા હતા. જેમ ભૂમિતિમાં આપણે કહીએ છીએ કે “ આને સીધી લીટી સમજો. ” ભૂમિતિમાં ડગલે ને પગલે ‘ સમજો ’ શબ્દ આવે છે. કારણ કે લીટી દોરવાની શી રીતે ? લીટીની વ્યાખ્યા શી ? જેને લાંબાઈ છે પણ પહોળાઈ નથી તે લીટી. પહોળાઈ સિવાય લાંબાઈ દોરવાની શી રીતે ? ખરપ્રીની લાંબાઈ ખાતે ને પહોળાઈ ખાતા ના એમ જો કહે તો ખરપ્રી ખાઈ શકાય ખરી કે ? આપણે પણ લીટી દોરીએ છીએ. કર્મમાં ચોક્ષી

પહોળાઈની લાંબાઈ દોરીએ છીએ. પરંતુ દોષ રહિત લીટી દોરવી શક્ય નથી. તે જ પ્રમાણે સંપૂર્ણ કર્મયોગ, સંપૂર્ણ સંન્યાસ આ દેહમાં માવો શક્ય નથી. ગમે તેટલું તોય આ માટીનો ગોળો આત્માને ચોંટેલો છે, થોડી પણ અપૂર્ણતા રહે છે જ. તે દેહ પડી ગયા બાદ પૂર્ણતાને પામે છે. તુકારામ કહે છે કે:

“ ઉદ્યોગાચી ધાંવ બૈસલીં આસનીં
પડલેં નારાયણીં મોટલેં હે ”

બધી દોડધામ શમી જાય છે, સર્વત્ર પોતાના પરમ સ્વરૂપનું દર્શન થાય છે અને દેહનું આ પોટલું પ્રભુચરણે પડે છે. જીવન કૃતાર્થ બને છે.

અધ્યાય છઠો

જીવનમાં કર્મયોગ શી રીતે ઉતારવો, ક્યા ઉપાયો યોજવા એ બધું આ છઠા અધ્યાયમાં કહ્યું છે. જીવન યશસ્વી બનાવવાને સંયમની અત્યંત જરૂર છે. મનુષ્ય અને પશુમાં જે કંઈ ફેર હોય તો તે એ કે મનુષ્ય પોતાની વાસના વિકારોની ઉપર અંકુશ ચલાવી શકે છે. સંયમ વિનાનો મનુષ્ય તે જાણે વડુ કે વાઘ જેવો હોય છે. સંયમ વિના જીવનની કિંમત નથી. પાશ્ચાત્ય તત્ત્વજ્ઞાની કાર્લકે કહ્યું છે: “ તે ઘોડાની લોકો કિંમત આપે છે કે જે ઘોડો લગામ પહેરાવા દે છે અને પીઠ ઉપર જીન કસવા દે છે. પરંતુ જે ઘોડો લગામ પહેરાવા ના દે તેને પાસે પણ કોણ લે ? ઘોડાને ચામડાની લગામ હોય છે, માણસને શાની લગામ ઘાલવાની ? માણસે પોતે જ વિવેકરૂપી લગામ પહેરી લેવી, તો જ તેની કિંમત વધવાની. ”

જે કોઈ સમાજસેવાનું કામ આપણે હાથમાં લઈએ તે બરાબર થાય એમ જે આપણને ખરેખર લાગતું હોય તો આપણે આપણી સર્વ ઇન્દ્રિયો ઉપર કાબૂ મેળવવો જોઈએ. ભગવાન શંકર એટલે યોગીઓના મુગટમણિ. પરંતુ તે યોગીરાજ બન્યા શી રીતે ? તેમણે જ્ઞાનનું નેત્ર પ્રગટા-

વેલું રાખ્યું છે. સર્વ ઈન્દ્રિયો ઉપર તે જ્ઞાન-ચક્ષુની દૃષ્ટિ છે. વાંકીચૂંકી ચાલી તો તેની ભસ્મ થવાની. આપણે આ વિવેક વૈરાગ્યરૂપી ત્રીજું નેત્ર ઉઘાડું રાખવું જોઈએ.

તમારી જે નૈસર્ગિક ભૂખ છે તેને તદ્દન મારી નાખો એમ ધર્મનું કહેવું નથી. પરંતુ તેની મર્યાદા આંકો એમ ધર્મનું કહેવું છે. ઊંઘશે નહિ એમ ધર્મ કહેતો નથી. પરંતુ વહેલા સૂઈને વહેલા ઊઠો એમ ધર્મ કહે છે. ખાશે નહિ એમ ધર્મ નથી કહેતો પણ માપસર અને શરીરને હિતાવહ હોય તે જ ખાવ એમ ધર્મ કહે છે. તુકારામ મહારાજ કહે છે:

“ વિધીને સેવન ધર્માર્થે પાલન ”+

વિધિઓનું વિધિપૂર્વક સેવન કરવામાં ધર્મનું પાલન થાય છે. સર્વત્ર મર્યાદાનું પાલન કરો. ભગવાન રામચંદ્રને મર્યાદા પુરુષોત્તમ કહે છે. જેને પુરુષોત્તમ બનવું હોય, નરના નારાયણ બનવું હોય, તેમણે મર્યાદા પાળવી જ જોઈએ.

જ્ઞાનેશ્વરીમાં આ અધ્યાયમાં સરસ કાવ્ય છે. જ્ઞાનેશ્વર કહે છે, “ અરે, યોગ યોગ એટલે શું ? યોગ એટલે મર્યાદાથી બાંધવું, મર્યાદાથી ચાલવું, મર્યાદાવાળી ઊંઘ, મર્યાદાવાળો આહાર ઈન્દ્રિયોને પ્રમાણસર આપો. એટલે એને ય સમાધાન થાય અને જીવનમાં સુખ શાન્તિ વધશે. ”

આપણને એકાદ વસ્તુ ભાવી અને તેને જ ખાખા કરીએ તો માંદા પડીએ. એકાદ વેળાએ જાગતા જ બેસીએ

+ વિધિયુક્ત સેવન, ધર્મનું પાલન.

તો પ્રકૃતિ સારી રહેવાની નહિ. આપણા સ્વધર્મમાં વાંધો ના આવે એટલા સારુ શરીર બરાબર હોવું જોઈએ. શરીર બરાબર રહે એટલે મન પણ પ્રસન્ન રહેશે. પાશ્ચાત્ય પંડિત કાર્લાઈલે કહ્યું છે. ” આપણું અડધું તત્ત્વજ્ઞાન પેટની સ્થિતિ ઉપર આધાર રાખે છે. ” જેને સદાયનો બંધકોશ, જેનું માથું સદાય દુઃખતું હોય, તેના હાથે સ્વધર્મ શી રીતે પાર પડવાનો ? ઈટલિના મહાન દેશલક્ત મેઝિનીએ એક વેળા કહ્યું હતું. ” મારા દેશને મારી જરૂર હોય ને હું માંદો શી રીતે પડી શકું ? ” આ દેહ સેવાને માટે છે. તેને નિરોગી રાખવો જોઈએ. મહાત્માજી ટંકે પાંચ ચીજોથી વધારે લેતા નથી. જેણે જીલ ઉપર કાબૂ મેળવ્યો તેને શારીરિક અને માનસિક સ્વાસ્થ્ય મળ્યા સિવાય રહેવાનું નથી.

સંયમથી જીવનમાં આનંદ મળે છે, સંગીત મળે છે. રવીન્દ્રનાથ કહે છે: “ સંયમથી વિકાસ થાય છે. ઝાડને મૂળોએ જમીન સાથે જકડી રાખ્યું છે, એટલે જ ઝાડ જાંચે જાય છે અને ફળફૂલથી શોભાયમાન બને છે. ઝાડને કહેશે કે આ મૂળનાં બંધન શાને માટે ? મને જાંચે બેઠવા દો; તો શું એ ઝાડ ઘોર ગંભીર બનશે કે, લરાવદાર થશે ? તે સૂકાઈ જશે. તે બાંધેલું છે એટલે જ જાંચે વધે છે. નદીની બન્ને બાજુ કિનારાનું બંધન છે એટલે જ તેને ગતિ છે, જાંડાઈ છે. સિતારને તાર બાંધેલા છે એટલે જ તે તાર દિવ્ય સંગીત સુણાવે છે. ” આવો આ સંયમનો મહિમા છે. સંયમ વિના સુસંસ્કૃતિ નથી, વિકાસ નથી.

ન્યાયમૂર્તિ રાનડેને કેરી ખૂબ લાવે. એક વખત

કોઈકે કલમી કેરીની લોટ મોકલી. રમાબાઈએ સરસ ચીરીઓ કરીને રકાબી ભરીને તેમના આગળ મૂકી. ન્યાય-મૂર્તિ મહત્વના કામમાં હતા. તો પણ તેમણે એક બે ચીરી ખાધી. રમાબાઈને હુઃખ થયું. પોતે એટલી બધી કેરી કાપીને લઈ ગયાં અને ન્યાયમૂર્તિએ કામ પૂરું થતાં પૂછ્યું: “કેમ કંઈ મોંઢું બિતરી ગયું છે? શું થયું છે?” રમાબાઈએ કહ્યું: “અમે કંઈક મનથી આણીને આપીએ તો એ તમે લ્યો પણ નહિ કે?” ન્યાયમૂર્તિએ કહ્યું: “અરે, સાંભળ, કેરી ભાવે છે, ભાવે છે કહીને શું મરતા સુધી કેરી જ ખાયા કરું? તે કાપી આણી એટલે બે ચીરી ચાખી. ખાવાપીવાના આનંદ કરતાં ઉચ્ચતર એવો ખીજો આનંદ છે. ત્યાં મનને વાળવું જોઈએ.”

આપણે ઘણા સમય ક્ષુદ્ર વાતોની ચર્ચામાં જ ગાળીએ છીએ. આપણી શક્તિ એમાં ખર્ચીએ છીએ. આજે શું શું જમ્યા, તે કેવું હતું, એની જ ચર્ચા કરીએ છીએ. ચટાકા ભરીએ છીએ. ખરું જોઈએ તો મીઠાશ એ વસ્તુમાં નથી પણ પોતાનામાં જ છે. જે કંઈ મળે તેને સ્વાદિષ્ટ બનાવીને લેવું જોઈએ. માતાના હાથની કુસકીની બનાવટ પણ મીઠી લાગે છે. કારણ કે આપણા અંતરાત્માની મધુરતા આપણે તેમાં રેડીએ છીએ. ઉપનિષદ કહે છે કે “આ આત્મા એટલે જ રસાનાં રસતમઃ” આત્મા એટલે જ માધુર્યસાગર. માતાને પોતાનો છોકરો સુંદર લાગે છે. કારણ કે પોતાના આત્માની માધુરી તેમાં રેડે છે. તે વૈદિક મંત્રમાં કહ્યું છે કે:

“ અંતર્હૃદા મનસા પૂયમાનઃ
 શૃતસ્ય ધારા અભિજ્ઞાકર્ષીમિ ”

આપણું ભરેલાં હૃદય, ભરેલાં મન એટલે જ ધીની ધાર. માતાએ સાદો ભાત પીરસ્યો તો પણ તેમાં બધાં હૃદય ને ધી આવી બાય છે.

આપણું જીવન હેતુભય છે. તે વ્યર્થ શુભાવવાને માટે નથી. પુરુષાર્થ કમાવાનો છે.

“ માનવદેહાચે યા સાધનૈ
 સચ્ચિદાનંદ પદવી ષેઁ ”

આ મનુષ્યદેહના સાધનવડે કરીને પરમેશ્વરને પ્રાપ્ત કરવાના છે. નકામી વાતોમાં વખત શુભાવશો નહિ, શક્તિ ખર્ચ કરશો નહિ. આહારવિહારમાં સર્વત્ર પ્રમાણ રાખતા બાવ. સૌન્દર્ય એ પ્રમાણમાં જ છે. જીવનને સુંદર બનાવવું હોય તો સર્વત્ર પ્રમાણ સાચવો.

કર્તવ્ય બબાવવામાં તૂટ ના પડે એટલા માટે શરીર સતેજ અને નિરોગી જોઈએ. મન પ્રસન્ન જોઈએ. મન પ્રસન્ન રાખવાને માટે વચ્ચે વચ્ચે સૃષ્ટિસૌન્દર્ય જોવું. તે જગદંબાએ અમારા તમારા જેવાને રિજવવા માટે સૃષ્ટિમાં અપરંપાર સૌન્દર્ય ભરેલું છે. તે અમૃતતત્ત્વની બાણે ધબક જ હોય એવી ઉપાનાં દર્શન કરો. સુંદર સૂર્યોદયનાં દર્શન કરો. આકાશમાં સંધ્યાની રંગશોભા જુઓ. રાત્રિનો ચંદ્રમા જુઓ. અનંત તારાનાં દર્શન કરો.

“ પश्य देवस्य काव्यं न ममार न जीर्यति ”

પ્રભુનું એ અમર કાવ્ય નીચે, ઉપર, સર્વત્ર પસરેલું છે તે જુઓ. ક્યારેક ઊંચા પર્વત પર ચઢવું, ક્યારેક પવિત્ર નદીઓનાં દર્શન કરવાં, ક્યારેક પ્રશાન્ત વનમાં બેસવું, ક્યારેક ઊછળતા અપરંપાર સાગરનાં દર્શન કરવાં. સૃષ્ટિના દર્શનથી મનનો મેલ કપાય છે. સ્વામી રામતીર્થ કહેતા હતા કે “ ક્યારેક ઉદાસીનતા આવતી ત્યારે હું બહાર નીકળી જતો. ને વાતો પવન શરીરને લાગતાં જ જાણે કે નવજીવન પામવા જેવું લાગતું. ” સૃષ્ટિનો સ્પર્શ જીવનદાયી હોય છે. મનના તાપને હરે છે. જગતમાંની નિંદા, અપમાન, અપયશ વગેરેથી મનમાં ઉફસવેલી વ્હાનિ સૃષ્ટિ-સૌન્દર્યથી નહિવત્ બને છે. એટલે ભગવાન કહી રહ્યા છે કે, જરા નદીકાંઠે બેસ. પંખીનો મધુર કલરવ ચાલુ છે, મોરલો કળા કરી રહ્યો છે, હરણાં છલંગ મારી રહ્યાં છે, એવી જગ્યાએ જરા બેસ. મનને આરામ મળશે. ફરીથી ઉત્સાહપૂર્વક કામ કરવાને તૈયાર બનીશ.

સૃષ્ટિનાં દર્શન કરવાં, આહારને વિષે મિતાહારી બનવું, થોડું ઘણું રમવું. રમત એ પણ પવિત્ર વસ્તુ છે. ભગવાન શ્રીકૃષ્ણ ગોકુળમાં રમતા હતા. તેમનો તે લંગોટીઓ લાઈ બાંધ પેંદો, એને શું કોઈ ભૂલશે ? યમુનાતીરે ગોવાળીઓના છોકરાંઓ સાથે કૃષ્ણ જાત જાતની રમતો રમતા. દાંડિયા રાસ જમાવતા, ગીલી દંડા, હુતુતુતુ. ગેડી દડો એમ બધું ય રમતા. ભગિની નિવેદિતાએ એક સ્થળે કહ્યું છે કે: “ શ્રીકૃષ્ણ રમતોને પણ દિવ્યતા આપેલી છે. ”

આ રીતે આહાર, વિહાર વગેરે ક્રિયા પરિચિત પ્રમા-

[૪૬] બીલાહૃદય

જીમાં કરવી. નિર્સર્ગનાં, આકાશનાં દર્શન કરતા રહેવું. સંયમ રાખવો. શરીર, મન, બુદ્ધિ સતેજ અને નિરોગી રહે એમ કરવું. એટલે આપણને સ્વધર્મ કર્મ સદાય બરાબર આચરતાં આવડશે.

“ મન કરા રે પ્રસન્ન
સર્વ સિદ્ધિર્ધે કારણ ”*

આમ તુકારામે કહ્યું છે. શરીરનું પ્રસન્ન હોવું એટલે મન પણ પ્રસન્ન રહેશે. તમારી અંતર્ગાહ્ય પ્રસન્નતાથી બીજાઓને પણ સમાધાન મળશે. તેમને પણ ઉત્સાહ અને આશા મળશે. આ પ્રમાણે જીવનમાં નિર્દોષ કર્મયોગ ઉતારવાને માટે બેહદ કાર્ય કરવું. કૃપાળુ ભગવાને જાણે અહીં નાનીમોટી સૂચના આપેલી છે. તેને સદાય ધ્યાનમાં રાખવી અને જીવન સફળ અને એમ કરવું.

૨

* મન પ્રસન્ન કરો; એજ બધી સિદ્ધિનું કારણ છે.

અધ્યાય સાતમે।

છઠ્ઠા અધ્યાયની આખર સુધી આપણે કર્મનો મહિમા જોયો. આપણા હાથે કર્મ સારી રીતે થાય એટલા માટે છઠ્ઠા અધ્યાયમાં લગવાને સાધનો પણ કહ્યાં. હવે સાતમા અધ્યાયથી એક જુદો જ ખંડ ઉઘાડવામાં આવે છે. સાતમા અધ્યાયથી ખારમા અધ્યાય સુધી લક્ષિતની ચચા છે. લક્ષિત એટલે સાધનોનો રાજા. બીજાં સાધનો એટલે સાયુ, અરીઠાં, સોડા જેવાં છે. પરંતુ લક્ષિત એટલે નિર્મળ જળ. સાયુ, અરીઠાં, સોડા એ ખૂબ હોય પણ પાણી ના હોય તો કપડાં સ્વચ્છ શી રીતે કરવાનાં ? પરંતુ સાયુ, અરીઠાં વગેરે ના હોય તો પણ પાણીથી ઘણાં ખરાં ધોવાઈ શકાશે. ચિત્તનો સૂક્ષ્મ મેલ છેવટે લક્ષિતવડે જ ધોવામાં આવે છે.

આ સૃષ્ટિમાં એક જ તત્ત્વનો બધે પસારો છે. જેમકે એકાદ કુશળ ચિત્રકાર એક જ પીંછીથી અને એક જ રંગથી જુદી જુદી જાતનાં પશુપંખી ચીતરે છે, માણસ ચીતરે છે, કુદરતી દૃશ્યો ચીતરે છે, તે જ પ્રમાણે તે વિશ્વંભર કરે છે. સર્વત્ર એક જ મસાલો વપરાયો છે. બહારનાં રૂપરંગ જુદાં છે. પરંતુ અંદર તો એક જ તત્ત્વ છે. સર્વ બ્રહ્માંડમાં બહારની વિવિધતાની અંદર સમાએલા પરમાત્માનાં દર્શન કરવાં, તેની કળાનો પાર પામવો એ મુખ્ય વાત છે. એ

[૪૮] ગીતાહુદય

દૃષ્ટિ જેને લાધી તેને સર્વ કાંઈ મળી ગયું. એ દૃષ્ટિ જેની પાસે નથી તેને બીજું કાંઈ પણ મળ્યું તો તે વ્યર્થ છે.

તે પરમાત્માને સર્વમાં જોવા એ જ ખરી ભક્તિ. પરમેશ્વરની પાસે આપણે જુદા જુદા માર્ગે પહોંચીએ છીએ. ભક્તિના જુદા જુદા પ્રકાર^x હોય છે. આ અધ્યાયમાં ભક્તના ચાર પ્રકાર કહ્યા છે.

આર્ત, જિજ્ઞાસુ, અર્થાર્થી અને જ્ઞાની એમ ચાર પ્રકાર છે. આ ચારેય પ્રકારના ભક્તોને ‘ઉદાર’ વિશેષણ લગાડેલું છે. “ઉદારાઃ સર્વ એવૈતે” હે અર્જુન! એ સહુ ભક્તો ઉદાર હોય છે. ઉદારતા સિવાય ભક્તિ સંભવતી જ નથી. ટૂંકમાં એમ પણ કહીએ તો ચાલે કે ઉદારતા એટલે જ ભક્તિ.

આપણા જેવા જ બીજા છે એ જે એક ભાવના, તેના પેટે ભક્તિ જન્મે છે. આર્ત એટલે બીજાના દુઃખે દુઃખી થનારા. ફક્ત પોતાના જ દુઃખે વિહ્વળ બનીને ભગવાનને હાક મારનાર તે આર્ત ભક્ત નથી. અર્થાત્ પોતાનાં સુખ દુઃખને ભગવાનની પાસે કહેનાર તે કાંઈ ઉતરતા દરજ્જાનો નથી. એ દાખલો પણ આ જગતમાં મળવો મુશ્કેલ છે. કેટલાયની દાદીઓમાં હાથ ઘાલ્યા કરતાં, તે જગત્ચાલકની કરુણા યાચવી એ વાત અસામાન્ય છે. એક વખત એક

^x નવવિધા ભક્તિ:

“ શ્રવણં કીર્તનં વિષ્ણોઃ સ્મરણં પાદસેવનમ્ ।
અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સરવ્યમાત્મનિવેદનમ્ ॥

ફકીર અકબર બાદશાહ પાસે કંઈક માગવાને માટે આવ્યો. તે વખતે બાદશાહ મસ્જીદમાં પ્રાર્થના કરતો હતો. અદ્વાહ પાસે અધિક ધન હોલત, અધિક રાજ્ય માગતો હતો. બાદશાહની તે પ્રાર્થના સાંભળીને તે ફકીર મૂંગે મોંઝે પાછો ફર્યો. પરંતુ પ્રાર્થના બાદ બાદશાહને નોકરે ફકીર આવ્યા હતા અને એમને એમ પાછા વળ્યા એમ કહ્યું. અકબરે તે ફકીરને બોલાવી મંગાવ્યા, અને તેમને પૂછ્યું: “મારી પાસે આવીને આમ પાછા શા માટે ગયા? જે જોઈએ તે કહો.” તે ફકીર બોલ્યો: “રાજા, તારી પાસે માગવામાં અર્થ શો? તું પણ મારા જેવો એક લિખારી જ છે! જે અદ્વાહની પાસે તું માગતો હતો તેની પાસે જ મને માગવા દે.”

તુકારામે કહ્યું છે:

“ જાઝં દેવાચિયા ગાંવા
દેવ દેઈલ વિસાંવા
દેવા સાંગું સુખદુઃખ
દેવ નિવારીલ મૂક ”

આ પ્રમાણે લગવાન આગળ પોતાનાં સુખદુઃખ કહે-નાર, તેની કડુણા માગનાર એ પણ એક પ્રકારે આર્તલક્ષ્મી છે. પરંતુ ગીતામાંનો આર્તલક્ષ્મી તો આ ન હોય. ગીતામાંનો આર્તલક્ષ્મી ઉદાર છે. તે પોતાના દુઃખે દુઃખી નથી પણ પારકાનાં દુઃખ જોઈને દુઃખી થએલો છે. સમર્થ રામદાસ સ્વામી, નાનપણમાં ઘરમાં ક્યાંક લપાઈને બેઠેલા હતા.

આઠ દશ વર્ષની ઉંમર, પરંતુ આનુબાનુનાં અપરંપાર દુઃખ ને દીનતા જોઈને જાણે કે તેમનું હૃદય નિચોવાઈ ગયું હતું. દીકરો ક્યાં ગયો એની મા શોધ કરતી હતી. છેવટે એરડીના એકાદ ખૂણામાં દીકરો જડ્યો. માએ કહ્યું: “ગાંડા, અહીં અંધારામાં શું કરે છે?” તે ઉદાર મનનો બાળક બોલ્યો: “મા, વિશ્વની ચિંતા કરું છું (આઈ-ચિંતા કરિ, તો વિશ્વાચી)” સમર્થ બાળપણમાં જ વિશ્વની ચિંતા કરવા લાગ્યા. સહુને શી રીતે સુખી કરી શકાય તેની ચિંતા કરવા લાગ્યા. તે આર્તલક્ષિત હતી. વિવેકાનંદ વિષે આવી જ એક વાત છે. એક દિવસ રાત્રે તેમને ઉઘ ના આવે. આંખમાંથી સતત આંસુની ધારા ચાલી જતી હતી. એાશીકું પલળી ગયું. તેમના મિત્રોએ પૂછ્યું: “શું થયું છે? કેમ રહે છે?” તેમણે કહ્યું: શું કહું? આ મારા દેશની સ્થિતિ શી રીતે સુધારું એ ચિંતા મને રડાવી રહી છે. તમે માણુ-સોનાં પશુ બનાવ્યાં છે. અસ્પૃશ્યોની કેવી દયાજનક સ્થિતિ? સ્ત્રીઓની કેવી દુર્દશા! સર્વત્ર વિષમતા, અજ્ઞાન! જ્યાં ત્યાં ગુલામગીરી! પોતાની અને પારકાંની. જાણે બધું આકાશ ફાટી ગયું છે એમ લાગે છે. પરંતુ મને જો એક હજાર સેવક મળે, સિંહ જેવી છાતીવાળા, નિશ્ચયીવૃત્તિવાળા વીર મળે, તો આ હિંદુસ્થાનનો સીનો હું બદલી નાખીશ.” આવી વિવેકાનંદની આર્તલક્ષિત હતી. બીજાનું દુઃખ જોઈને એક સરખી રીતે દિલમાં આગ લગાવી એનું નામ આર્ત-લક્ષિત. વિવેકાનંદે દેશલક્ષિતની વ્યાખ્યા કરતાં એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે, “તમે તમારા દેશબાંધવોના સુખદુઃખ સાથે એક-રૂપ બન્યા છો કે? તેમની નાડીના ઘબકારા સાથે જ તમારા

ધબકારા ખડે છે કે ? તેમના હૃદયની સાથે તમારું હૃદય ભેડે છે ખરું ? બાલો. આમ હશે તો તમે દેશભક્તિનું પહેલું પગથિયું ચઢ્યા એમ હું કહીશ. ”

આવા પ્રકારની આર્તભક્તિમાંથી જ જિજ્ઞાસુભક્તિ ઉત્પન્ન થાય છે એમ કહીએ તો પણ ચાલે. જગતમાં દુઃખ છે, અન્યાય છે, વિષમતા છે, રોગ છે. એ અપરંપાર દુઃખ શી રીતે દૂર કરું એમ મનમાં લાવીને માણસ વિચાર કરવા લાગે છે. તે પ્રશ્ન કરે છે. રોગ ભેદને, તે રોગ શાથી થાય છે તેની ચર્ચા તે કરવા લાગે છે. તે સંશોધક બને છે. જગતમાં જુદા જુદા પ્રકારનાં જે દુઃખ છે તે દૂર કરવાને માટે તે પ્રયોગ કરવા મંડે છે.

એવા જિજ્ઞાસુ ભક્ત આપણે ત્યાં બહુ થયા નથી. પ્રાશ્નાત્ય દેશોમાં એવા ભક્ત બહુ થયા છે. એક ઇટાલીઅન શાસ્ત્રજ્ઞ પ્લેગનું સંશોધન કરવા લાગ્યો. સંશોધન કરતાં કરતાં તેને પ્લેગની ગાંઠ થઈ. કરેલા સંશોધનને તાવ હોય તો પણ તે લખી રાખતો. એક જર્મન શાસ્ત્રજ્ઞ પ્રયોગ-શાળામાં પ્રયોગ કરતો હતો. એકદમ ઘડાકો થયો. તેની એક આંખ ફૂટી ગઈ, એક હાથ તૂટી ગયો. બીજા હાથથી પરમેશ્વરને પ્રણામ કરીને તે બોલ્યો: “ ભગવાન, હજી એક આંખ સાજી છે. એક હાથ સુરક્ષિત છે. તારા સ્વરૂપને હું શોધી કાઢીશ. ” આવા જિજ્ઞાસુ ભક્ત પ્રાશ્નાત્ય સંસ્કૃતિના પાયામાં રહેલા છે. કેાઈ એક ધ્રુવ તરફ જાય છે ને ત્યાં સંશોધન કરે છે. કેાઈ એક હિમાલય ઉપર ચડવાને ફરી

[૫૨] ગીતાહુદય

કરીને આવે છે. માનવી સુખમાં શી રીતે વધારો કરી શકાય એનો કેટલાક પ્રયોગ કરે છે. એ બધા જિજ્ઞાસુલકત ગણાય.

જગતમાંથી દુઃખ કયા માર્ગે દૂર થશે એ વિચારમાંથી જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થાય છે. જિજ્ઞાસા આપણને અનેક માર્ગે બતાવે છે. આ માર્ગે કરીને દુઃખ દૂર થશે કે કેમ એમ આપણે વિચાર કરીએ છીએ. જે અનેક માર્ગ દેખાય છે તેમાંથી હિતકર માર્ગ કયો ? ખરો કલ્યાણપ્રદ માર્ગ કયો ? દેખા-એલા અનેક માર્ગોમાંથી ખરો માર્ગ કયો, તેનો વિચાર કરનાર તે અર્થાર્થી લકત-અર્થાર્થી લકત એટલે પૈસા માગનાર લકત નહિ. અર્થાર્થી એટલે શામાં અર્થ છે એ જોનારા. આજે જગતમાં અનેક વાદ છે. ગાંધીવાદ છે, સમાજવાદ છે, સામ્રાજ્યવાદ છે, મૂડીવાદ છે, ફ્રીસીઝમ છે. સર્વના કલ્યાણનો માર્ગ કયો ? કયા માર્ગે જઈએ તો સર્વનો સંસાર સુખમય બનશે ? સર્વના જીવનનો સરસ વિકાસ થશે ? સર્વને વિશ્રાંતિ મળશે, જ્ઞાન મળશે, કલાનો આનંદ આપતાં આવડશે ? આવા વિચાર મનમાં લાવીને આપણે માર્ગસંશોધન કરીએ છીએ. કોઈપણ એક માર્ગ આપણે સ્વીકારીએ છીએ. એ માર્ગે જઈએ તો સર્વનું કલ્યાણ થશે એમ આપણને લાગે છે. એટલે આપણે તે માર્ગને વરીએ છીએ. તે જે નિશ્ચિત જ્ઞાન મળે છે, તે જ્ઞાનને આપણે વરીએ છીએ. એટલે જ આપણે જ્ઞાનીલકત બનીએ છીએ. જ્ઞાની એટલે જે જ્ઞાન થયું તેને ડગલે ને પગલે જીવનમાં ઉતારનાર, બુદ્ધને જે જ્ઞાન લાઘ્યું, જગતના કલ્યાણ માટેનો જે માર્ગ તેમને લાઘ્યો, તેનો તેઓ નિર્વાણકાળ

સુધી ઉપદેશ કરતા રહ્યા. ફરી ફરીને જન્મ ધારણ કરીશ, અને આ જ્ઞાન જગતને આપતો રહીશ એમ તેમણે કહ્યું. મહાત્માજીને, ગરીબોનાં દુઃખ શી રીતે દૂર કરું એની ચિંતા હતી. ચિંતાપૂર્વક ચિંતન કરતાં તેમને અનેક માર્ગ દેખાયા. પરંતુ છેવટે રેંટિયો એ જ તેમને તારક લગવાન જણાયો. તે રેંટિયાને તેમણે હૃદયે અડાડ્યો. મારા ઇશ્વરનું નામ રેંટિયો એમ તેમણે કહ્યું. રાત ને દિવસ તેમને રેંટિયાનું ધ્યાન લાગ્યું. જે જ્ઞાન થયું, જે વિચાર સૂઝ્યો, સર્વના કલ્યાણને માટે જે માર્ગ નિશ્ચિતપણે જણાયો, તે દિશાએ જીવનને એકધારી રીતે લઈ જવું એનું નામ તે જ્ઞાનીલકત બનવું. રાત ને દિવસ તે જ વાતનો નાદ, તે જ વાતનો જપ. તે વાતનો પ્રચાર, તે વાતનો જયજયકાર. આ જન્મ તે ધ્યેયને માટે અને પુનર્જન્મ મળ્યો તો પણ તેને જ માટે. આ પ્રમાણે ધ્યેયની સાથે, મળેલા જ્ઞાનની સાથે જેને લગન લાગી હોય તેને જ્ઞાનીલકત બાણવો.

લગવાન કહે છે, “ હે અર્જુન ! આવો જ્ઞાનીલકત મને ખૂબ ગમે છે. ” જ્ઞાનેશ્વરીમાં એક જગ્યાએ લગવાન કહે છે: “ અર્જુન, મારા લકતને બરાબર આલિંગન દઈ શકાય એટલા સારુ મેં ચાર હાથ ધારણ કર્યા છે. મારા લકતને બેઠ શકાય એટલા માટે, નિર્ગુણ અને નિરાકાર હોવા છતાં પણ હું બે આંખોવાળો સગુણ ને સાકાર બન્યો છું. તે લકતની પૂજા કરવાને માટે હાથમાં કમળપુષ્પ ધારણ કર્યું છે. ”

[૫૪] ગીતાહુદય

“ કોંવરી કોની । ખુજા આલોં ઘેવોની
આલિંગાવયા લાગોની । તયાચા વેહ ॥
તયા પહાવયાચે ડોદાલે । મ્હણન અચક્ષુર્સીં મજ ડોલે
હાતીંચેનિ લીલાકમલેં । તયાસીં પુજૂં ॥

કેવી સુંદર ઝોવીઓ છે. જગતના મંગલ માટે આવી
દેખતી અને નિર્મળ ભક્તિ નિરંતર રાખીને સદાય ટકર
ઝીલનારા જે મહાત્મા હોય તેને ધન્ય છે.

અધ્યાય આઠમો

આપણને જે ધ્યેય સમજાયું, જે પવિત્ર વિચાર સ્ફુર્ત્યે, જે નિઃશંક એવું જ્ઞાન લાઘ્યું, તેના પ્રકાશમાં સતત ડગ ભરતા જવું એ આપણો પરમ ધર્મ છે, એમ કરતાં કરતાં આ દેહ એક દિવસ પડી જશે. જે વેળાએ મરવાની ક્ષણ આવશે, તે વેળાએ જીવનને પરમ નિકસિત થવા દો. કેવી રીતે મરવું એ આ આઠમા અધ્યાયમાં કહ્યું છે.

એક વખતે એક નાથને એક માણસે કહ્યું: “નાથ! આપનું જીવન કેટલું સુંદર, કેટલું પ્રશાન્ત! અમારા જીવનમાં સદાય ખેંચાતાણુ! સદાય ગરબડ, કામક્રોધ, ક્રેષ્મત્સર જેવો ઘોંઘાટ! અમે આપના જેવું જીવન શી રીતે જીવી શકીએ? એને માટે શી ચુકિત છે? ઉપાય શો?” નાથે કહ્યું: “એ બધું રહેવા દે. પરંતુ તને એક વાત કહું છું. તારું મરણ પાસે આવ્યું છે. આઠ દિવસમાં તું મરી જઈશ એમ લાગે છે.” તે મનુષ્ય ગભરાયો. તેવો જ ઘેર આવ્યો. તેને એક-ધારી રીતે મરણ જ દેખાવા લાગ્યું. આઠ દિવસમાં મરનાર. અરેરે! હવે આઠ જ દિવસ! એમ તે બોલવા લાગ્યો. તે પાડોશીઓ પાસે ગયો અને બોલ્યો: “મિત્રો, હું લડ્યો તેની ક્ષમા કરો. આઠ દિવસમાં હું મરનાર છું. તેણે પોતાની પત્નીને કહ્યું: “મેં તને નકામું કષ્ટ આપ્યું. ન

બોલવાનું બોલ્યો. તારું હૃદય સેંકડોવાર દુઃખવ્યું. મને માફ કર. હવે હું મરનારો. ” તેણે પોતાનાં બાળકોને હૃદયે આંખ્યાં. તેમને કહ્યું: “ મેં તમને નાહકની મારગૂઠ કરી. મારાં બાળકો, હવે તો હું જનારો. તમને પ્રેમથી પાસે લેવા દો. ” ગામમાં જેની જેની સાથે તે લડ્યો હતો, જેની જેની સાથે દ્વેષમત્સરથી ઝગડા કર્યા હતા, તે સહુ કોઈની પાસે જઈને તેણે માફી માગી. “ થયું હવે, ગઈ ગુજરી વિસરી જાણે. હું મરનારો છું. આઠ દિવસમાં. ” એમ કહીને તે સહુને પગે લાગતો.

આઠ દિવસ થયા. નાથ તે માણસને ઘેર આવ્યા. તે માણસ નાથને પગે પડીને બોલ્યો: “ વખત થયો ? ” નાથ બોલ્યા: “ તે તો ભગવાનને ખબર. પણ તારા આ આઠ દિવસ ગયા શી રીતે ? કેટલાંની સાથે લડ્યો ? કેટલાનાં અપમાન કર્યાં ? તેણે કહ્યું: “ નાથ, શાની લડાઈ ને શું ! એકધારી રીતે મરણ મારી આંખો સામે દેખાતું હતું. સહુ કોઈની ક્ષમા માગતો હતો. ગઈ ગુજરી વિસરી જાય એમ કહેતો હતો. લડવાડ કરવાનો વખત જ ન હતો. ” નાથે કહ્યું: “ ભાઈ, આઠ દિવસ જે વાતને નજર આગળ રાખીને તું વર્ત્યો, તે જ વાત સદાય નજર આગળ રાખીને અમે વર્તીએ છીએ. એક દિવસ આ દેહ જવાનો છે. તેથી દેહના ગુલામ ન બનતાં, દેવના ગુલામ બનવું. મધુર બોલવું. સહુની ઉપર પ્રેમ રાખવો. પોતાની પાસે હોય તે સહુને આપવું. આપણા આ ક્ષણભંગુર જીવનવડે કરીને બીજાઓના જીવનમાં જો મંગળ આનંદ નિર્માણ કરી શકાય તો કેવી મજાની તે વાત બને ! ”

મરણ એટલે જીવનનો ઉત્તર. જીવન શી રીતે જીવ્યા એ મરણકાળની સ્થિતિ ઉપરથી સમજાય છે. મરણકાળની એક ક્ષણમાં સારા ય જીવનનું પ્રતિબિંબ પડે છે. અત્તરના એક ટીપામાં જેમ લાખો કૂલોનો અર્ક સમાયેલો હોય છે તે પ્રમાણે મરણકાળની એક ક્ષણમાં જીવનમાંના આપણા અનંત આચાર વિચારોનો, અનંત કાયિક, વાચિક અને માનસિક કૃત્યોનો સાર ભરેલો હોય છે.

આપણે સહુ આ જગતમાં દુકાન માંડીને બેઠેલા છીએ. દુકાનદાર હોય છે તે રોજ રાત્રે તે તે દિવસની સિલક મેળવે છે. દિવસભર તેણે સેંકડો ઊંધાંચત્તાં કર્યાં પરંતુ તે બધાં ઊંધાંચત્તાંનો સાર આટલો નફો કે આટલું નુકસાન એવો ટૂંકો પણ અર્થવાળો ઉત્તર મળી રહે છે. તે રોજનો જમાખર્ચ જુએ છે. મહિનાનો જુએ છે. વરસની આખરે આટલો નફો કે નુકસાન એમ કહે છે. ધારો કે બાર વરસ દુકાન ચાલી. બાર વરસમાં આટલું કમાયો કે આટલું ગુમાવ્યું એવો એકાક્ષરી ઉત્તર આપે છે. બાર વરસમાં ઊંધાંચત્તાં કરવાથી આટલું મેળવ્યું કે આટલું ખોયું એટલો જ સાર નીકળે છે.

આપણ સહુનાં જીવન આ જ પ્રમાણે ચાલતાં હોય છે. રાત્રે આપણે પથારીમાં પડ્યા એટલે દિવસે કરેલી સેંકડો વાતો સાંભરતી નથી. તે દિવસની મહત્વની ચારપાંચ વાતો નજર આગળ હોય છે. તે દિવસની ધમપછાડનું એટલું જ ફળ. એક મહિનો જાય છે. મહિનામાંથી પાંચ દશ વાતો નજર આગળ રહે છે. બાકીની ગઈ વર્ષ થાય છે. આ વરસમાં શું કર્યું એવો પ્રશ્ન નજર આગળ આવીને બેચાર

[૫૮] ગીતાહુદય

વાતો સ્પષ્ટ રીતે નજર આગળ આવે છે. આમ વરસે વરસે બને છે. અને મરતી વેળાએ સારા ય આયુષ્યનો સાર એટલે શું ફલિત થયું તે આંખ આગળ ઊભું રહે છે. આ જીવનની તે કમાઈ. અંકગણિતમાં વ્યવહારી અપૂર્ણાંકના દાખલા હોય છે. તેમનો વિસ્તાર ગમે તેટલો થાય તો પણ આખરે જવાળ તો શૂન્ય અથવા એક એવો ટૂંકો ને ટચ આવે છે.

જીવનનો આ છેવટનો ઉત્તર ધન્યતાનો મળે એટલા માટે આપણે શ્રમ કરવો જોઈએ. આ જગતમાં આપણે જન્મ્યા ત્યારે આપણે રડતા આવ્યા; પણ આજીખાજીના માણસો આનંદ પામ્યા. તેમણે પેંડા વહેંચ્યા. પરંતુ મરતી વેળાએ પોતાને આનંદ થવા દો અને લોકોને રડવા દો. જીવન કૃતાર્થ બન્યું એમ મનમાં લાવીને પોતાના મૂળ ઉપર મરતીવેળાએ પ્રસન્નતા ચમકવા દો. અને લોકોને ખેલવા દો, “ અરેરે ! કેટલું સુંદર આનું જીવન ! શું આવો સુંદર મંગળ દીવડો હોલવાઈ જશે ? ”

તુકારામે કહ્યું છે:

“ સોનિયાચા કલશ । માર્જી ભરલા સુધારસ ।

સોનાનો દેહ મળ્યો. તેમાં શું વાસના વિકારરૂપી દારૂ ભરવાનો ? કે મંગળજીવનનો સુધારસ ભરવાનો ? મરણ વેળાએ જીવનમાંના મંગળ કાર્યોની સ્મૃતિ મેળવીને કૃતાર્થતા લાગવી એના કરતાં વધુ ધન્ય શું છે ?

પરંતુ આપણે જો દરરોજ વિચારીને નહિ વર્તીએ તો

મૃત્યુનું સોનું બનવાનું નથી. રોજ જેમ ફાવે તેમ વર્તશો. તો મરતી વેળાએ રડશો. સોના સરખા જીવનની માટી કરશો. એટલે જ વિચારીને ડગ માંડજો. રોજ ધ્યેયનું સ્મરણ રાખીને વર્તન કરો. જીવનમાં ઉતરવાને માટે પરમેશ્વર સર્વત્ર જિલા છે. જે પ્રમાણે બારણું જિઘડતાં જ પવન અંદર પેસે છે, પ્રકાશ અંદર ધૂસે છે, તે પ્રમાણે તમે હૃદયને જરા વિશાળ કરતાં, બુદ્ધિ ને જરા વિશાળ બનાવતાં, દષ્ટિ જરા પ્રેમાળ અને પવિત્ર કરતાં જ પરમાત્મા અંદર જિતરશે. રવીન્દ્રનાથ, ગીતાંજલિમાં એક જગ્યાએ કહે છે: “ભગવાન, જીવનમાંની કેટલીક પળો ઉપર દિવ્યતાનો સિંકો મારવાને જિલા છે. પ્રત્યેક ક્ષણને તમે પ્રભુની સામે લઈ જાવ. પ્રત્યેક ક્ષણ ધ્યેયને માટે જાય એટલે મરણ મંગળ બનશે. ધ્યેયની સતત ધારાને સદાય વહેવા દે. જે આજ તે જ કાલે, જે આ મહિને તે આવતા મહિને, જે આ વર્ષે તે જ આવતા વર્ષે, જે આ જન્મે તે આવતા જન્મે એ પ્રમાણે જે મહાન ધ્યેય મળેલું છે તેનું સરવૈયું ખેંચીને એકધારી રીતે આગે ધપ્યે જાવ. સૂર્યની ચારે બાજુ સતત કાયા, વાચા ને મનસા પ્રદક્ષિણા કરતા રહીને આપણે પોતાનાં જીવન પ્રકાશિત કરતા રહીએ.

આઠમા અધ્યાયમાં મરણના ભય રૂપકનો આ અર્થ છે. મરણ કેવી રીતે આવે ? તે વખતે કેવી પરિસ્થિતિ હોવી જોઈએ, કેવી ના હોવી જોઈએ ? એનું રૂપકાત્મક મનોહર વર્ણન આઠમો અધ્યાય કરે છે. દક્ષિણાયનમાં મરણો નહિ. રાત ના જોઈએ. ધૂમાડો ના જોઈએ. કૃષ્ણપક્ષ ના જોઈએ. આ બધાનો અર્થ શું ? દક્ષિણાયનમાં દિવસ નાનો ને રાત

મોટી. એટલે કર્મ કરવાને થોડો સમય. તે જ પ્રમાણે દક્ષિણાયન થાય એટલે આકાશમાં વાદળાં આવવાનાં. પ્રકાશ નહિ. આનો અર્થ એ કે હૃદયાકાશ આસક્તિના વાસથી છવાઈ ગયેલું હોય છે. રાત હોય એટલે જીવનમાં કર્મ જવાળા ધગધગતી બળતી ના હોય તે. કર્તવ્યનો પ્રકાશ ના હોય તે. ધૂમાડો હોય તે એટલે નિઃશંક જ્ઞાન નહિ તે. અધું જ સંશયી વાતાવરણ. કૃષ્ણપક્ષ એટલે ચંદ્રનો ક્ષય થવો. ચંદ્ર એ મનનો દેવતા. કૃષ્ણપક્ષ એસવું એટલે મનનું અવિકસિતપણું. આવી સ્થિતિમાં મરણ આવે એટલે કમનસીબ કહેવાય. જેના મરણ પ્રસંગે આસક્તિ પાસે જીલેલી હોય, કર્મહીનતા પાસે હોય, અજ્ઞાનાંધકાર હોય, સંશય હોય, મન સાંકડું હોય, તેનું જીવન નકામું ગયું. એથી વિરુદ્ધ, જે દિવસે મરે છે, પ્રકાશ હોય ને મરે છે, કર્મ-જ્યોતિ ઝગઝગિત હોય ત્યારે, કર્મ કરવાને લાંબો દિવસ હોય ત્યારે અનાસક્ત મનથી જે મરે છે, શુક્લપક્ષ એટલે મનનો વિકાસ થતો હોય ત્યારે જે મરે છે, તેને ધન્ય છે. તે મરણ એટલે જીવન જ. પરમ મહાન એવું તે મરણ મરણ હોય છે.

આવું મરણ આપણને સાંપડે એટલા માટે આપણે એકધારી રીતે કર્મ કરવું જોઈએ. આસક્તિ, આજ્ઞા, વાસના-વિકાર આ સર્વને જીતવાં જોઈએ, કૃષ્ણની મોરલી શરદમાં જ વાગી. જે વખતે આકાશ નિર્મળ હોય, ચાંદની ચમકી રહી હોય, ફૂલની સુવાસ પસરી રહી હોય, એવે ટાણે મોરલી વાગે છે, આપણા જીવનમાં તે મધુર મોરલી ત્યારે વાગશે કે જ્યારે આપણે બધો મોહ જીતીએ, એકધારી

રીતે અનાસકતપણે, નિષ્કામ ભુદ્ધિથી જનતા જનાર્દનની પોતાના સ્વધર્મ અનુસાર સેવા કરીએ. મહાત્માજીએ એક વખત કહ્યું: “ મને બીજી કોઈ આસક્તિ રહી નથી. પરંતુ આ રેંટિયા વિષે ચિંતા થાય છે. મરતી વેળાએ રામનામને બદલે આ રેંટિયાની ચિંતા તો આવીને બહી નહિ રહે ને ? રેંટિયો, રેંટિયો એમ કરતાં તો હું નહિ મરું ને ? રેંટિયામાં જીવ ભરાઈ રહેશે કે શું ? ” સ્વ. જમનાલાલજીએ મહાત્માજીને કહ્યું: “ તમે રેંટિયાની ચિંતા ના કરતા. તે મરનાર નથી. ”

મહાત્માજીનું આવું જીવન છે. રાત ને દિવસ કર્મની જવાબા સળગેલી છે. ધૂમાડો નથી. આસક્તિ નથી. સર્વત્ર સ્વચ્છ પ્રકાશ. ૧૯૩૧ માં ઇસ્વીન સાહેબની સાથે વાત કરતાં કરતાં રાતના બે વાગ્યા. પરંતુ આટલી મોડી રાતે ઘેર આવ્યા બાદ કાંતવાનું બાકી રહી ગયેલું એટલે રેંટિયો લઈને કાંતવા બેસનાર એ મહાત્માજી છે. પ્રત્યેક ક્ષણ સેવામાં જાય છે. નિર્મળ, નરપેક્ષ, અનાસકત સેવા.

આપણે પણ નમ્રતાથી પોતાનું જીવન કર્મજવાલાથી પ્રકાશિત કરવા મથીએ. જીવનનું સોનું કરતા રહીએ. આ માટીના શરીરમાં અમૃતતત્ત્વ ભેળવીએ. તે છેવટનો દિવસ મધુર બને એટલા માટે, ધન્ય મૃત્યુ મળે એ માટે, જનારો દરેક દિવસ સરસ રીતે જીવીએ. તો જ છેવટે તરણોપાય છે.

અધ્યાય નવમો

નવમો અધ્યાય એ અતિ પવિત્ર અધ્યાય છે. ગંગાનો અધો જ પ્રવાહ પવિત્ર હોય છે. જગમથી માંડીને અંત સુધી અધો પ્રવાહ પવિત્ર હોય છે. તોપણ, હરિદ્વાર, કાશી, પ્રયાગ એવાં તીર્થોને આપણે માનીએ છીએ. ત્યાંની ગંગા અધિક જ પવિત્ર. તે જ પ્રમાણે ગીતાના અઢાર અધ્યાય પવિત્ર જ. પણ તેમાં વળી નવમો અધ્યાય, બારમો અધ્યાય, પંદરમો અધ્યાય વગેરે અધિક પવિત્ર. નવમા અધ્યાયનો ભપ કરતાં અનેકોએ સમાધિ લીધી. જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ નવમો અધ્યાય લાણુતા લાણુતા જ સમાધિને પામ્યા એમ કહે છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં જ્ઞાનેશ્વર કહે છે: “ નવમા અધ્યાયનો જાણુ કે વેદોને પણ હર લાગે છે. ” એટલો આ અધ્યાય મહાન છે. પવિત્ર છે.

આ અધ્યાયનું આટલું મહત્ત્વ શાથી ? કારણ કે અહીંઆ અનુભવ મળી શકે એવો રાજમાર્ગ બતાવવામાં આવ્યો છે. ભગવાન કહે છે: “ હે અર્જુન, તને હું પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય એવો ધર્મ બતાવું છું. ” જે વાત જ નથી પણ પ્રત્યક્ષ જાણી શકાય એવી છે. આપણા સહુના અનુભવમાં આવે તેવી છે.

આવી કંઈ વાત આ અધ્યાયમાં કહેલી છે ? ભગવાન કહે છે: “ અર્જુન, જે કંઈ કર્મ કરે તે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર. ” આનો શું અર્થ ? આપણે જે જે કર્મ કરીએ છીએ, તે કર્મનો સંબંધ જનતા સાથે હોય છે. તે કર્મો જનતા-જનાર્દનને મળે છે. જેની જેની સાથે આપણા કર્મનો સંબંધ થાય તેમને દેવ માનવા એનું નામ તે ઈશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કામ કરવું.

લક્ષ્મણ પોતાનાં કર્મ ને ધર્મ આ પ્રમાણે કરે છે. ગોરો કુંભાર માટલાં ઘડતો. તે માટલી સારી થાય તેટલા માટે તે માટીને કેવી ચૂંદતો ! માટીને ચૂંદતાં ચૂંદતાં તે તન્મય બની જતો. પોતાનું જ બાળક તે માટી સાથે ચૂંદાઈ ગયું તેનું તેને ભાન ના રહ્યું. તે માટી ચૂંદતાં જાણે કે પરમેશ્વર તેના મનઃચક્ષુ આગળ હતા. આ ક્યાંના પરમેશ્વર ? માટલાં વેચાતાં લેનાર લોક એટલે જ તેના પરમેશ્વર. ગોરા કુંભારને બીજા પરમેશ્વરની જાણે કે ખબર જ ન હતી. મારા નારાયણ માટલી વેચાતી લેવા આવે, તેને શું છેતરું ? જલદી ફૂટી જાય એવાં માટલાં શું હું એને વેચું ? એવાં પાકટ માટલાં હું તેને આપીશ કે તેના દીકરાને પણ ચાલે. આવી ભાવનાથી ગોરો કુંભાર માટલાં તૈયાર કરતો હતો.

કપીર આ જ ભાવનાથી શેલાં ને કપડાં વણતો હતો. મારા પરમેશ્વર એ વસ્ત્રો લેવાને પધારશે. તેમના શરીર ઉપર શું હું ગમે તેવાં કપડાં પહેરાવું ? ના, આ વસ્ત્રો મને ઘરાબર વણવા દો. કાળજીપૂર્વક વણવા દો.

સાંવતો માળી આ જ ભાવનાથી શાક વેચવા આણતો.

ધોઈને વીણીને તે શાક વેચવા લાવતો. શાક ખરીદનાર ઘરાક એટલે જાણે કે તેનો ભગવાન.

આ પ્રમાણે આપણે સર્વત્ર પરમેશ્વર જોઈએ. પરમેશ્વરને શોધવાને માટે દૂર જવાનું નથી. તે આપણી આસપાસ સર્વત્ર છે. આપણે કાશી, રામેશ્વર જઈએ છીએ. પરંતુ દેવ શું ત્યાં જ હોય છે ? વચમાં બધું શું સ્મશાન છે ? એકનાથનો દીકરો કાશીથી કાવડ લઈને રામેશ્વર ચડાવવાને જતો હતો. પરંતુ નાથે તે ગંગાજળથી રસ્તામાં એક તરસ્યા ગઘેડાની તરસ છીપાવી. દીકરો ચિડાયો. પરંતુ પરમેશ્વરે તેને સ્વપ્નામાં દર્શન દીધાં અને કહ્યું: “ અરે, ગઘેડાને પાચેલું ગંગાજળ મને મળ્યું છે. ”

ટોસ્ટોયે આવી જ એક સુંદર વાત લખેલી છે. એ મિત્રો જાત્રાએ નીકળે છે. પરંતુ એક મિત્ર રસ્તામાં દુકાળમાં સપડાએલા ગામમાં જાય છે. ત્યાંના દુકાળથી પીડાયેલા લોકોને જીવાડે છે. પૈસા પૂરા થતાં, જાત્રાને સ્થાને ન જતાં એ પાછો ફરે છે, પરંતુ જાત્રાને સ્થાને ગયેલા બીજા મિત્રને પોતાનો તે મિત્ર દેવની પાસે જ દેખાય છે. દુકાળપીડિતોની કરેલી તે સેવા ભગવાનને પહોંચી. જાત્રાએ ન ગયા છતાં, તે મિત્ર દેવની પાસે જઈને બેઠો:

આપણે જ્યાં જોઈએ ત્યાં પરમેશ્વર જ છે. પરંતુ આપણે આંધળા છીએ. ભગવાન ખૂબ ખેદપૂર્વક કહે છે:

“ अवजानन्ति मां मूढा मानुषीं तनुमाश्रितम् ”+ ૯-૧૧

+ ‘ અવજ્ઞા કરતા મૂઢા મારી માનવ દેહમાં ’

આપણે ગાડવાંમાં દેવ જોઈએ છીએ. પથ્થરમાં દેવ જોઈએ છીએ. ભૂતપ્રેતમાં જોઈએ છીએ. પરંતુ માનવમાં આપણને દેવ દેખાતો નથી ! આપણને ચાર મોંના, આઠ હાથવાળા દેવ જોઈએ છે. મનુષ્ય કરતાં કાંઈક જુદી જાતનો એવો દેવ આપણને જોઈએ છે. મનુષ્યરૂપે આપણી પડોશમાં જીલેલો પરમેશ્વર આપણને દેખાતો નથી આ માનવોની સાથે તકરાર કરીએ છીએ, તેને ગુલામ બનાવીએ છીએ, તેની કતલ કરીએ છીએ અને ભગવાનની પૂજા કરવા માગીએ છીએ ! ભગવાનને આનાથી આશ્ચર્ય થાય છે. અરે, પહેલાં મનુષ્યમાં દેવને જુઓ. આ બોલતો ચાલતો દેવ છે. એનું સ્વરૂપ જુઓ. એને શું જોઈએ છે, શું નથી જોઈતું તે જુઓ. પથ્થરના દેવને શું શું ગમે છે તે પણ આપણે ઠસવી નાખ્યું છે. ગણપતિને મોઢક પસંદ છે. વિઠાબાને માળણ લાવે છે. ખંડાબાને કોપડું જોઈએ. પરંતુ માણસને શું જોઈએ એની ચર્ચા કોઈ દિવસ આપણે કરીએ છીએ ? આપણી આગળ આ બે હાથવાળો મનુષ્યરૂપી દેવ જીલો છે. તેના પેટમાં અન્ન નથી. તેની પૂજા કરવાને આપણે દોડી જઈએ છીએ કે ?

પરમેશ્વરની પ્રદક્ષિણા કરવી એમ કહે છે. એક પ્રદક્ષિણા ફરવાની અને દેવનું રૂપ બરાબર ધારીને જોવાનું. આ પ્રમાણે કરવાથી દેવનું રૂપ અંતરમાં વસે છે. પરંતુ આ દેવ છે કયાં ? લાખો ગામડાંમાં આ દેવ જીલો છે. આ ગામડાંની પ્રદક્ષિણા કરો. એટલે ત્યાંના દરિદ્રનારાયણોનાં સ્વરૂપ તમારા ધ્યાનમાં જિતરશે. એમની શી સ્થિતિ છે

તેની તમને જાણ થશે. એટલે તેમની સેવા કરવાને માટે તમે જશો.

એવો આ રોકડીઓ ભક્તિધર્મ છે. પ્રત્યક્ષ જોળખી શકાય એવો ધર્મ છે. તમારા બંધુની સેવા કરો. તેમનાં એસી ગએલાં મોં, તાજાં થશે. તમને પરમ સુખ થશે. પોતાની આરે ય બાજુના લોક એટલે જ ભગવાન એમ મનમાં લાવીને જો આપણે કર્મ કરીએ તો તે કર્મ કેટલાં સુંદર થાય ! તે કર્મમાં એક પ્રકારનું તેજ આવશે. આપણે એકાદ સાદો મિત્ર આવવાનો હોય તો પણ આપણે કાળજી-પૂર્વક મન દબને બંધુ કરીએ છીએ. તો પછી આ પ્રત્યક્ષ પરમેશ્વર છે એમ માનીએ તો કેટલી દક્ષતાથી અને દિલ્લ દબને એ કામ કરીએ ? કલકત્તામાં એક મહારાષ્ટ્રીય સંન્યાસિની હતાં. તેમણે છોકરીઓની એક શાળા ચલાવેલી હતી. એક વખત વિવેકાનંદ તેમને મળવાને ગયેલા હતા. તેમણે પૂછ્યું: “માશુ’ શું ચાલી કહ્યું છે ?” તે તપસ્વિની બાબ્યાં: “આ દેવતાઓની પૂજા કરી રહી છું.” તે સંન્યાસિની તે છોકરીઓ તરફ કેટલા આદર અને ભક્તિથી જોતી હતી. શિક્ષકોએ વિદ્યાર્થીઓ તરફ આ જ દૃષ્ટિએ જોવું. તેમને “તું પચ્ચરો છે”, “તું બળદીઓ છે” એમ ના કહેવું જોઈએ. મારી સામેનાં વિદ્યાર્થીમાં દિવ્યતા છે. તેને પ્રગટ કરવાને માટે મારે ઉદ્યોગ કરવાનો છે. પોતાનામાંની દિવ્યતા એ વિદ્યાર્થીઓએ પ્રગટ કરવી એટલા માટે તેમને મદદ કરવાને હું બલો છું, એવી ભાવનાથી શિક્ષક વર્તશે તો તે અધ્યાપન કાર્ય કેવું દિવ્ય બનશે !

હું, એક વખત એક શહેરમાં ગયો હતો. ગવર્નર આવવાનો હતો, ગટરો સાફ કરવામાં આવતી હતી. સાફ-સૂફી થતી હતી. ગવર્નર આવતા પહેલાં એ ગામમાં શું માણસો રહેતાં ન હતાં ? પરંતુ મ્યુનિસિપાલિટીના સલાસ-દોને અને પ્રમુખને ગવર્નર દેવ લાગ્યો ! એ આવવાનો એટલે એ સ્વચ્છતા કરવા લાગ્યા. બાકીની પચાસહજાર જનતા એના જીવની બાજુ કે કિંમત નહિ ! પોતાના શહેરમાં સહુ કોઈ પરમેશ્વરનું જ રૂપ છે એમ મનમાં રાખીને જો મ્યુનિસિપાલિટીના સલાસદો અને ! આવો આ મહાન માનવધર્મ, નવમો અધ્યાય કહે છે. સર્વત્ર પરમેશ્વર જોઈને તેમની તારાં કર્મમય પુષ્પોથી પૂજા કર, મનુષ્યમાં દેવનાં દર્શન કર, તેમને સુખી કરવાને માટે બ્રહ્મ, આવો સંદેશ નવમો અધ્યાય આપે છે.

અને જો સર્વત્ર દેવનાં દર્શન કરવા લાગે તો પછી કોને તુચ્છ માનવાનો કે હીન માનવાનો ? તે કોને અપૃથક કહીને દૂર ધકેલી મૂકવાને ? જ્ઞાનેશ્વર કહે છે કે મારા ભક્તને પછી ભલેલેહ જણાતો નથી.

“ તેથ જાતીવ્યક્તી પહેં બિંદુલે ”

કર્મ ગમે તે હો, પણ તે ઈશ્વરાર્પણ ભાવનાથી જો આપણે કરીએ તો બધા ય મુક્તિ પામીએ. નવમો અધ્યાય મોક્ષના દ્વાર સર્વ કોઈને માટે ખૂલ્લાં ઉઘાડી મૂકે છે.

“ સ્ત્રિયો વૈશ્યાસ્તથા શૂદ્રાસ્તેऽપિ યાન્તિ પરાંગતિમ્ ”

સ્રીઓ હો, વૈશ્ય હો, શૂદ્ર હો, કોઈ પણ હો; પોત-પોતાના સેવાકર્મથી સર્વને મોક્ષ મળશે. જે સ્રી પતિ એ જ પરમેશ્વર માને છે, તેના સુખદુઃખમાં પોતાનું સુખદુઃખ જુએ છે, પતિની ઇચ્છા એ જ પોતાની ઇચ્છા એમ જે વર્તે છે, તેને મોક્ષ નહિ મળવાનો તો પછી મળવાનો કેને ?

પ્રશ્ન એટલો જ છે કે જે કર્મો તમે કરો છો તે કયી ભાવનાથી કરો છો ? તે જનતા જનાર્દનને, સમાજરૂપી ભગવાનને અર્પણ કરવાનાં છે એવી ભાવનાથી કરો છો, કે ફક્ત સ્વાર્થપૂર્વક જ કરો છો એ વાતનું મહત્ત્વ છે. નવમો અધ્યાય ખૂબ મહાન દૃષ્ટિ આપે છે. તે જો મળી તો જીવનમાં કાન્તિ આવશે. કબીરે કહ્યું છે:

“ ગુરુકૃપાંજન પાયો
પાયો મૈને માઈ
રામવિના કહુ જાનત નાહીં ॥
અંદર રામ બાહિર રામ
જહાં દેખો વહાં રામહિ રામ ” ॥

પછી સર્વત્ર પ્રભુદર્શન થશે. તે પ્રભુની સેવા કરવાને તમે દોડશો. ઊંડટમેન નામના કવિને લીલું લીલું ઘાસ જોઈને એ પ્રભુનો હાથરૂમાલ છે એમ લાગ્યું. શેક્સપિયર કહે છે: “ એટલે પછી તે માણસને પથ્થરમાંથી પ્રવચનો સંભળાય છે, ઝરણાંમાંથી વેદ મળે છે. ” એક વખત એ દૃષ્ટિ આવવી જોઈએ. સર્વત્ર માંગલ્ય જોવાની દૃષ્ટિ. સર્વત્ર જ પ્રભુનો સાક્ષાત્કાર.

અધ્યાય નવમો [૬૯]

એવી મહાન દષ્ટિ મળે માટે આપણે કષ્ટ કરીએ.
જેની જેની સેવા કરવાને આપણે જઇએ તે પ્રભુનાં સ્વરૂપ
છે એમ માનીને સેવા કર્યે જઇએ. એટલે કંટાળો લાગશે
નહિ. સેવામાં રસ જામશે. એક પ્રકારની મુક્તાવસ્થા,
જીવનમાં ઊતરશે. હૃદયમાં અપાર આનંદ લરાશે. પછી મોક્ષ
એટલે વધુ શું ?

અધ્યાય દશમો

નવમો અધ્યાય સર્વત્ર પ્રભુરૂપનાં દર્શન કરે. એમ કહે છે.

“ પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં યો મે ભક્ત્યા પ્રયચ્છતિ ।
તદ્દંભં ભક્ત્યુપહૃતં અન્નામિ પ્રયતાત્મનઃ ॥ ૧-૨૬
યત્કરોપિ યદન્નાસિ યજ્જૂહોષિ દદાસિ યત્ ।
યત્તપસ્યસિ કૌન્તેય તત્કુસવ્વ મદર્પણમ્ ॥* ૧-૨૭

આ જે નવમા અધ્યાયનો સંદેશ તે કૃતિમાં શી રીતે ઉતારવો ? સર્વ કર્મ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કરવાનું શી રીતે શીખવું ? હબરોની સાથે પોતાનાં કર્મવડે કરીને સંબંધમાં અવાય છે. જેની જેની સાથે સંબંધ થાય છે તે સહુ ભગવાનનાં સ્વરૂપ છે એમ એકદમ લાગશે ખરું કે ?

એકદમ એ દૃષ્ટિ આવવાની નહિ. બાળક જેમ ધીરે ધીરે શીખે છે તેમ આપણે શીખવું જોઈશે. આ દશમા

* પત્રં પુષ્પં ફલં તોયં જે આપે ભક્તિથી મને.

અર્પણું ભક્તિથી તે હું આરોગ્ય યત્નવાનનું. ૯-૨૬

જે ફરે, ભોગવે વા જે, જે હોમે, દાન જે કરે;

તપને આચરે વા જે, મને અર્પણુ તે કર.

૯-૨૭

અધ્યાયમાં, ભગવાન એકાદ કુશળ શિક્ષકની જેમ બાણે
 દોરવણી આપે છે. નાના છોકરાને આપણે સહેલા સહેલા
 અક્ષરો કાઢી આપીએ છીએ. સહેલા અને મોટા અક્ષરો
 આપણે તેની સ્વેટ ઉપર લખી આપીએ છીએ. ભરાવદાર
 લખીએ છીએ ને પછી તેને કહીએ છીએ કે આ ગઘે-
 ડાનો મ. મોટો ગ કાઢીને આ મગરનો મ એમ આપણે
 શીખવીએ છીએ. પ્રથમ ગ, મ, ભ, ન વગેરે સહેલા અક્ષરો
 શીખવીએ છીએ. પછી સ, વ વગેરે જરા અઘરા અક્ષરો.
 છેવટે જોડાક્ષરો. એટલું જ નહિ પણ પહેલાં જે મોટો ગ
 હતો તે ગ નાનો પણ હોય છે એ શીખવવું પડે છે. ગ
 મોટો અને ભરાવદાર હોય કે નાનો હોય તો પણ તેનો
 અર્થ એક જ થાય છે એ વાત બાળકને સમજાવવી પડે
 છે. નહિ તો પછી જમાઈરાજની વાતની જેમ બનવાનું.
 જમાઈરાજ પત્રમાંનો નાનો શ્રી જોઈને રડવા લાગ્યા ! તે
 બોલ્યા કે: મારી પાટીમાં કેવડી મોટી શ્રી હતી; અને આ
 પત્રમાંની શ્રી પાતળી કેમ થઈ? ” તે નાની શ્રી અને તે
 મોટી શ્રી એમાં કંઈ જ ફરક નથી. એક જ અર્થ બન્નેમાં
 ભરેલો છે. નાનું બાળક આ રીતે શીખતું જાય છે. પહેલાં
 સહેલા અને ભરાવદાર અક્ષરો. પછી જરા અઘરા અક્ષરો.
 પછી તે જ નાના અક્ષરો. તે જ પ્રમાણે તે જોડાક્ષરો. એ
 બધું થયા બાદ તે બાળકની વાર્જ્જમયમાં પ્રગતિ થાય છે. તે
 વાંચવા માંડે છે. કાવ્યનો આનંદ ચાખવા માંડે છે.

આ સૃષ્ટિના વિશાળ ગ્રંથને આ રીતે જ આપણે
 વાંચતાં શીખવો જોઈએ. તેનું રૂપ વાંચતાં શીખવું જોઈએ.
 પરંતુ એકદમ નાના અક્ષરો વાંચતાં શીખી શકવાનો નહિ.

[૭૨] ગીતાહ્વય

જોડાક્ષર એકદમ ઊકલવાના નહિ. એટલે ભગવાન સૃષ્ટિમાંના ભરાવદાર અક્ષરોનો પાઠ અર્જુનને શીખવાડતા હતા. તે કહેતા, “ અર્જુન, તને સર્વત્ર પરમેશ્વરને એકદમ જોતાં આવડવાનું નથી. પરંતુ સંતોમાં તો તને જોતાં આવડશે ને ? જે સંત રાત ને દિવસ પરાથે જીવન ગુજારે છે, જે નિંદા કે સ્તુતિથી ચળતો નથી, મરણનો જેને ભય નથી, એવા સંતમાં તને અનંતની મૂર્તિનાં દર્શન નહિ થાય કે ? સંત એ સહેલો શબ્દ છે. ભરાવદાર ને આંખોમાં માય એવો આ શબ્દ છે. આ શબ્દ લે, વાંચ. ગોખ. અને તને જન્મ આપનાર માતા ? ‘ માતૃદેવો ભવ ’ એવી શ્રુતિની આજ્ઞા છે. પરમેશ્વરની પરમ કારુણ્યની કલ્પના, માતાના વાત્સલ્યપણા ઉપરથી જ આપણે તે કરી શકીશું. તે માતાને સમજાતું નથી કે તેનાં આંતરડાં તે બાળકને માટે શા માટે તૂટે છે ? કોણે આટલો પ્રેમ આપ્યો છે ? બાળક ઉપર એનો કેટલો પ્રેમ ? તેને જરા દુઃખ્યું કે તે આવરીબાવરી બની જાય છે. જોખાનું પારણું કરે છે અને આંખોનો દીવો કરે છે. એવી એ પ્રેમમયી, સ્નેહમયી માતા. કેંચ ભાષામાં એક વાત છે. એક માતા હતી. તેનો દીકરો વ્યભિચારી નીકળ્યો. તે એક વેશ્યા પાસે જતો. બધું ઘર તેણે તેના ઘરમાં લઈ જઈને લઈ. તો પણ તેના પ્રેમની સત્યતા તેને સમજાતી ન હતી. તે જોલ્યો : “ હવે હું શું કરું કે મારો પ્રેમ તને ગળે ઊતરે ? ” તે જોલી કે “ તમારી માનું કાળજું કાપીને મને આણી આપ ! ” તેણે માતાનું કાળજું કાપીને લીધું. એક થાળીમાં મૂકીને તે ઉતાવળે લઈને નીકળ્યો. પરંતુ કેસ વાગવાથી પડી ગયો. હાથમાંથી થાળી પડી ગઈ. પરંતુ તે

કાળજાતમાંથી અવાજ આવ્યો: “એટા, તને તો નથી ને કંઈ વાગ્યું ? ” આવી એ નિરપેક્ષ પ્રેમ કરનારી માતા ! તેનામાં દેવનાં દર્શન કરવાને શીખો. એ ભરાવદાર સહેલા અક્ષર છે. અને તારો પશુત્વનો નાશ કરીને મનુષ્યતા આપનાર શુરુ ! તે શુરુમાં પણ પરમેશ્વરનાં સ્વરૂપના દર્શન કરતાં શીખ. અને નાનાં બાળકો ? નિષ્પાપ અને સરળ. પ્રભુસંગીતનો પ્રકાશ જેવાં. એ નાનાં બાળકોમાં દેવનાં દર્શન કરો. નાનાં બાળકોને કેટલા જલદી પ્રભુ મળ્યા ? ધ્રુવ, પ્રહ્લાદ, ચેતૈયો, સનક, સનંદન, શુકાચાર્ય, એ સહુ નાનાં બાળકો. પરંતુ તેમણે ક્ષણમાં પ્રભુ મેળવ્યા. બાળકોમાં પ્રભુનાં દર્શન પામતાં શીખો. અને માનવેતર સૃષ્ટિમાંનાં મોટા અક્ષરો જુઓ. ભવ્ય હિમાલય કેવો ઊભો છે. જાણે કે જ્ઞાનવૈરાગ્યની શુભ્ર મૂર્તિ ! સહેજ પણ અચળતા ત્યાં નથી. જાણે કે મૂર્તિમંત સ્થિર નિષ્ઠા ઊભી છે. તે હિમાલયમાં ભગવાનનાં દર્શન કરો. અને તે ગંગા ?

પોષતાં કાંઠેના પાદપ, ફડતાં જગતણાં પાપતાપ
જાય જેમ આપ જાહ્નવીનું ॥

સારાય ભૂપ્રદેશને હરિતશ્યામલ કરનારી તે ગંગા !
સ્વીન્દ્રનાથને નદીઓના પ્રવાહ જોઈને જાણે કે હૃદય ભરાઈ આવતું. તે કહે છે:

“ જાન્દવી-જમુના વિગલિત કરુણા ”

ગંગાજમના એટલે ઇશ્વરની વહેતી કરુણા છે ! એવી આ મહાન નદીઓમાં પરમેશ્વરને નિહાળો.

[૭૪] ગીતાહસ્ય

અને ઉપરનું એ અનંત આકાશ ? તોફાન આવે છે અને ભય છે. ધૂળ ઊડે છે. વાદળાં આવે છે. મેઘરવો વરસે છે. વાદળાંની હાર લાગે છે. પરંતુ પાછળ ભૂડું, ભૂડું એવું આકાશ ઊભેલું છે. જરાપણ મેલ પોતાને લાગવા દેતું નથી. આ આકાશમાં ઈશ્વરનાં દર્શન કરો.

અને આ ઊછળનારો અનંત સાગર ? ભરતી હો કે ઓટ હો, તે એક સરખો અવાજ કર્યે જ ભય છે. “મામાનુસ્મરયુદ્ધયચ” એવી જાણે કે ઘોષણા કર્યે ભય છે. ભરતી હો કે ઓટ હો પણ તું કર્મ કર્યે જ જા, એમ જાણે કે તે ધીરગંભીર વાણીથી કરી રહ્યો છે. જાણે કે ઐઠ્ઠી ની ગર્જના તે રાત ને દિવસ કરી રહ્યો છે. વરસાદ પડો કે ન પડો, તે સદાય ઊછળતો જ રહેવાનો. સર્વે પ્રવાહોને પાસે લે છે. ક્યારેક શાન્ત તો ક્યારેક અત્યંત ભયંકર ! એવો આ સાગર, તે ઠેકાણે તું મારાં દર્શન કર. તે અંગ્રેજ કવિ ગાયરન, સમુદ્ર જોઈને ઊછળતો, નાચતો, તે કહે છે: “હો સાગર, કર ગર્જના કર. તારાં મોજાંનું કલ્લોલ શરૂ રાખ. આવ, નાચતો, નાચતો આવ. અરે સાગર, તું તે અદૃશ્ય પરમેશ્વરનું જાણે કે સિંહાસન છો.” આવા આ સાગરમાં દિવ્ય પરમેશ્વરનાં દર્શન નહિ કરવાનાં તો પછી ક્યાં કરવાનાં ?

અને કોયલ ? વસંત ઋતુ ખેસતાં જ જે કુહી કુહી કરવા મંડે છે. ક્યાં છે એ પ્રભુ, ઉનાળામાં ઝાડોને નવ પલ્લવ આપનાર તે પ્રભુ ક્યાં છે એમ જાણે તે પૂછે છે. જાણે કે પરાદર્શી માંડીને ઉપનિષદ ગાય છે. તે કોયલમાં

દેવને જો. અને જેની કળા જોઈને શાહજહાન બાદશાહનું મયુરાસન ફિક્કું પડે એવો સુંદર મોર ? મેઘની ગર્જના સાંભળીને નાચનારો, કેકારસ સંભળાવનારો, સરસ્વતીનું દિવ્ય વાહન બનનારો, એવા એ મોરમાં પ્રભુનાં દર્શન કરો. અને ગોમાતા ! ગાય એટલે કરુણ કાવ્ય છે. કેટલી કોમળ, પ્રેમળ અને સ્વચ્છ ! તે દૂધ આપે છે. જેતીને માટે બળદ આપે છે. તેમાં દેવ સ્વરૂપનાં દર્શન કરો.

અને અર્જુન, આ સહેલા અક્ષરો તને કહ્યા. પરંતુ અઘરા અક્ષરો અને જોડાક્ષરો તારે શીખવા પડશે. આમ કંઈ આ વિશ્વગ્રંથ વાંચતાં આવડશે નહિ. સંતમાં દેવનાં દર્શન પામતાં તું શીખશે, પરંતુ રાવણમાં પણ દેવનાં દર્શન કરવાનું તારે શીખવું પડશે. રાવણ એ જોડાક્ષર છે. ગાયમાં દેવત્વ જોશે, પરંતુ વાઘની લીધણુતામાં પણ પ્રભુરૂપ જોવાને શીખ. કૂલમાં પ્રભુરૂપ જોતાં શીખીશ, પરંતુ તે તેજસ્વી નાગમાં પણ પ્રભુરૂપ જોતાં શીખ. એક વળત પાવહારી બાવાને સાપ કરડ્યો. પરંતુ તેમણે કહ્યું : “ પ્રભુ પધાર્યા અને ચુંબન કરીને ગયા. ” સર્પમાં તેમને પ્રેમળ પરમેશ્વરનાં દર્શન થયાં. એવા આ જોડાક્ષરો શીખીને, નાના અક્ષરો પણ છેવટે શીખવા જોઈએ. ગંગાજીમાં પ્રભુનાં દર્શન કર્યાં, પરંતુ કમળપત્ર ઉપરના જળગિંદ્રમાં પણ તે મને દેખાવાં જોઈએ. આકાશને બાથ લીડવાને જાણે કે તૈયાર, હજારો પંખીઓને આશ્રય આપનાર શીતળ વડલામાં દેવને નીહાળવા એ સહેલું છે. પરંતુ નાના ઘાસમાં પણ હૃશ્વરી પ્રભા જોવાનું આપણે શીખવું જોઈએ.

આ પ્રમાણે આપણે શીખતા જવું જોઈએ. એટલે સર્વત્ર પરમેશ્વર જ દેખાશે. જાણે કે સર્વ મધુર છે. તે વૈદિક મંત્રમાં ઋષિ કહે છે ને:

“ મધુ વાતા ક્રતાયતે મધુ ક્ષરન્તિ સિન્ધવઃ
માધ્વીર્ગાવો ભવન્તુ નઃ
મધુ નક્તમુતોષસિ, મધુમત્પાર્થિવં રજઃ ”

સર્વ કંઈ મધુર ! પવન મધુર, તારા મધુર, દ્વિસ મધુર, રાત પણ મધુર, નદીઓ મધુર, ગાય મધુર, માટીના કણ પણ મધુર ! જે માટીના કણમાંથી ફૂલોને રૂપ રસ ને ગંધ મળે છે, ફળોને રસ-રંગ મળે છે, તે માટીના કણ શું સુંદર નહિ ?

આ રીતે શીખતાં શીખતાં આપણે ચાલીએ. આ વિશ્વઐશ્વર્ય આપણે વાંચતાં જઈએ. રવીન્દ્રનાથ કહે છે: “ પરમેશ્વર ફૂલને સ્વરૂપે, તારાઓને સ્વરૂપે, આકાશમાંના અનંત રંગોના સ્વરૂપે, પંખીઓને સ્વરૂપે, વાયુ લહરીને સ્વરૂપે, આપણને ડગલે ને પગલે, ક્ષણેક્ષણે સંદેશો મોકલે છે. પત્રો પાઠવે છે. પરંતુ એ વાંચનાર કોણ ? ”

એ પત્રોને વાંચતાં શીખે એ ખરો જ્ઞાની. તે ખરેખર શીખ્યો કહેવાય. બાકીના બધા પોપટપંખી છે. જ્ઞાનનો મિથ્યા બોલે છે. તે મંગળમય જ્ઞાન આપણે મેળવીએ. વિશ્વઐશ્વર્યમાં સર્વત્ર પ્રભુરૂપનાં દર્શન કરવાનું શીખીને મુક્ત બનતા જઈએ. આનંદસિંધુમાં ફૂળતાં જઈએ.

અધ્યાય અગીઆરમો

દ્વશમો અધ્યાય, આપણને સર્વત્ર ઇશ્વરનાં દર્શન કરો એમ કહી રહ્યો છે. પરંતુ અર્જુને પ્રશ્ન પૂછ્યો: “હે દેવ, સર્વત્ર જો તું જ દેખાયો, તો તે રૂપ દેખાશે શી રીતે? મારાથી તો કલ્પના પણ થઈ શકતી નથી. આ સર્વ સચ્ચરાચરમાં વ્યાપીતે તું ભર્યો પડ્યો છે, એવું તે વિરાટ સ્વરૂપ મને બતાવ. મારો મનોરથ પૂરો કર. ” અને પ્રભુએ તેને વિશ્વરૂપ દર્શન કરાવ્યું છે. સર્વત્ર ભરેલા તે વિશ્વંભર અર્જુનને દેખાયા. તે અનંત, તેજોમય એવું રૂપ જોઈને અર્જુન ગભરાયો. તેણે કહ્યું, “સંકેલી લ્યો, સંકેલી લ્યો, આ તમારું વિશ્વરૂપ સંકેલી લ્યો. મારાથી એ નથી જોયું જતું. મારી આંખો અંજાઈ જાય છે. તારું રૂડું, રૂપાળું રૂપ જ મારે બસ છે. ”

જે હાથવાળો પરમેશ્વર માણસને સમજાતો નથી. પરંતુ અનંત હાથવાળો આ વિરાટ પરમેશ્વર પચતો નથી. અર્જુન ડાહ્યો હતો. છેવટે જે હાથવાળો પરમેશ્વર તેને સમજાયો. તેના રથ ઉપર ચાર હાથવાળા શ્રીકૃષ્ણ હતા. પરંતુ જે હાથવાળો ય તેને ગમતો. મનુષ્ય દેહમાં વસેલો પરમેશ્વર

[૭૮] ગીતાહસ્ય

આપણે માટે થસ છે. આ મનુષ્યરૂપી નારાયણની ઉપાસના કરીએ, તેને સુખી કરીએ.

આ અગીઆરમા અધ્યાયમાં એક જ સૂર લયો પડ્યો છે. ભકતોને અત્યંત પ્રિય એવો આ અધ્યાય છે. લોકમાન્યનું ‘ગીતારહસ્ય’ પ્રસિદ્ધ થયું ત્યારે મહર્ષિ અણ્ણા સાહેબ પટવર્ધને કહ્યું હતું કે “તે અગીઆરમા અધ્યાય વિષે માળે શું લખ્યું છે? એટલું વાંચવા જેવું લાગે છે.” આવો આ અગીઆરમા અધ્યાય જાણે કે સ્તોત્રરૂપે છે. અનંતનું તે લબ્ય સ્તોત્ર છે. જ્ઞાનેશ્વરીમાં ખૂબ જ મધુર યોગીઓ છે. અર્જુન કહે છે: “હે દેવ, નમસ્કાર, નમસ્કાર. ત્યાગ નમસ્કાર, આગળ નમસ્કાર.” ફરી ફરી ને જાણે કે તે નમોનમ: કહેતો હોય ને. જ્યાં જુએ ત્યાં પ્રભુરૂપ. અર્જુન ફક્ત હાથ જોડીને વિનયભાવે ઊભો રહ્યો. આવા આ સ્તોત્રરૂપ અધ્યાયનો સાર એક જ છે. અને તે એ કે સર્વ કાંઈ પરમેશ્વર કરી રહ્યો છે. આપણે કથાયનો પણ અહંકાર ના કરવો જોઈએ. હું જ જાણે કે સર્વ કાંઈ કરનારો એવો ગર્વ કોઈએ પણ કરવો ના જોઈએ. તે હાસ્યાસ્પદ છે, આપણે વિશ્વશક્તિના હાથમાં પૂતળી જેવા છીએ. તે વિશ્વશક્તિ આપણને નચાવે છે. અંગ્રેજ કવિ મિલ્ટને એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે, “હું અંધ બન્યો એટલે શું પ્રભુનું કામ અટકનાર છે? એવો અહંકાર મારે ના થાય. તે પરમેશ્વરનું કામ કરવાને હજારો તૈયાર છે.” વાત સાચી છે. આપણે ફક્ત નિમિત્ત છીએ.

જગતમાંની પરિસ્થિતિ, જગતમાંના અનેક પ્રવાહો,

અનેક શક્તિ, વિશ્વમાંની અનંત ગતિ આ બધું આપણને બ્રમમાં નાખે છે. આપણા મનમાં હોય છે એવું થાડું જ થાય છે? જગતમાં જુદી જુદી ઇચ્છાઓનો, પ્રયત્નોનો, શક્તિનો પરસ્પર આઘાત-પ્રત્યાઘાત થઈને કંઈ એક ફળ તૈયાર થાય છે. આપણે પોતાની રીતે પ્રયત્ન કરતા રહેવું. પરંતુ મનમાં દુઃખી થવું ના જોઈએ. કરતો કરાવતો તો છેવટે વિશ્વંભર છે. એની વિશ્વાત્મક ગતિ અને શક્તિને જે કંઈ આકાર મળશે તે ખરો. તેને જેવું રૂપ જોઈતું હશે તેવું જ છેવટે આવશે.

આપણે નમ્રપણે નિમિત્તમાત્ર બનીને કર્તવ્ય કર્યું જઈએ. પ્રભુના હાથમાં આપણે સાધન બનીએ. પરંતુ ઇશ્વરના હાથમાં સાધન બનવું એ સહેલી વાત નથી. તે પરમ મહાન પ્રભુ આપણને વાપરે તે માટે આપણે આપણા જીવન નિર્મળ કરી રાખીએ. તેને સંયમરૂપી અગ્નિમાં નાખીને બરાબર તપાવીને કસોટી કાઢી રાખીએ. એકાદ મોટા માણસે આપણી પાસે ચપ્પુ માગ્યું તો તેને બરાબર ધાર છે કે નહિ તે આપણે જોઈએ છીએ. ખૂટું ચપ્પુ તેમના હાથમાં આપતાં આપણને શરમ આવશે. ગમે તે બીજાનું સારું ચપ્પુ લાવીને આપણે આપીએ છીએ. તે પ્રમાણે પ્રભુએ જો આપણું જીવન માગ્યું, તો તે નિર્મળ અને સતેજ હશે તો જ આપણે તેમની પાસે તે લઈ જઈ શકીશું.

એક ઇરાની કવિએ કહ્યું છે કે: “હે માટી, તું મારા ઓઠથી ચુંબન મેળવવા ઇચ્છે છે શું? તો પછી પ્યાલાનો

આકાર લઈને લઠ્ઠીમાં તપીને આવ. તો તે ખ્યાલો મારા ઓખડને સ્પર્શ કરી શકશે. હે લાકડાના કંકડા, મારા સુંદર કેશકલાપને સ્પર્શ કરવાનું તને મન થાય છે કે ? તો તારી પોતાની જાત ઉપર કરવત ફેરવાવ. કપાવા દે. કાપા પડાવી દે. તું કાંસકી બન. પછી તે મારા વાળમાં ફરશે, વાળ સાથે રમશે. ”

ત્યાગથી, તપસ્યાથી મૂલ્ય વધે છે. આપણે આમળાંને ટાંચીએ છીએ. ત્યાર પછી તેનો મુરખો બને છે. પછી તે સુંદર કાચની બરણીમાં ભરાય છે. તેની કિંમત વધે છે. રસ્તા ઉપર પડેલું તે ભિખારચોર આમળું, પરંતુ તે શીકે જઈને બેસે છે. સારા ય જીવનમાં આ કાચદો નજરે પડશે.

ધૈર્યના હાથમાં સાધન બની ઘડીએ એટલા માટે આપણે તપસ્યા કરવી જોઈએ. નિરહંકારી બનવું જોઈએ. અમારા તમારા જીવનની બંસરીમાંથી પ્રભુ, સંગીત નિર્માણ કરે એવું લાગતું હોય તો આ જીવનની બંસરીને અંદર અને બહાર, પોલી બનાવી દો. તો જ પરમેશ્વરનો પવન એમાં ફૂંકવામાં આવશે, સંગીત નીકળશે. પરંતુ જો આપણા અહંકારથી, આપણી કુદ્ર બાસના વિકારથી આપણા જીવનની બંસરી ભરી ગએલી હશે, એ બંસરી પોલી ન હોતાં ભરેલી હશે, તો પ્રભુ એમાં શી રીતે પવન ફૂંકી શકશે ? સંગીત શી રીતે નીકળશે ?

“ તુઝ્યા કરાંતીલ બનૂન પાવા
કૃતાર્થ હા જન્મ મદોય વ્હાવા ”

આમ જેને પ્રભુ પાસે કહેવાનું છે તેણે પોતાના જીવનની ખંસરી પોલી કરીને રાખવી. નમ્રતા સિવાય કંઈ જ નથી. નમ્રતા એ જ્ઞાનનો આરંભ. નમ્રતા નહિ હોય તો જીવન વધનાર નથી. સમર્થ એક જગ્યાએ કહ્યું છે:

“ નેણતેપણ સોઢું નયે ”

આપણે અજ્ઞાની છીએ એ ભાવના કદાપિ છોડવી નહિ. વાવમાં અપરંપાર પાણી હોય છે. પરંતુ વાવમાં મૂકેલી ગાગર જે વાંકી વળશે નહિ તો તે પાણી તેમાં શી રીતે પેસશે ? અહંકારથી જે તે નાચ્યા જ કરે તો તે ખાલી રહેશે. પ્રભુનું સંગીત સારાય વિશ્વમાં ભરેલું છે. તે આપણા જીવનમાંથી ય પ્રગટ થશે, પરંતુ આપણે વાંકા વળીશું તો વિનમ્ર બનીશું તો. તેના હાથમાં આપણે નિમિત્ત માત્ર સાધન છીએ એવી ભાવનાથી વર્તીએ તો. અહંકારનો પવન લાગવા ન દઈએ ત્યારે. એમ કરીશું તો આપણું ય જીવન કૃતાર્થ બનશે.

અધ્યાય બારમા

સાતમા અધ્યાયથી આપણે બારમા અધ્યાય સુધી આવ્યા. લક્ષિતની ચર્ચાનો આ છેવટનો અધ્યાય. આ નાનકડો વીસ શ્લોકનો અધ્યાય અત્યન્ત મધુર છે. અતિ પવિત્ર એવો આ અધ્યાય છે. કર્મવીર મહર્ષિ અણ્ણા સાહેબ કહેવે એ પોતાના આત્મચરિત્રમાં લખેલું છે કે પોતે આ બારમા અધ્યાયમાંના શ્લોક રોજ ગણગણતા હતા. આ અધ્યાય સહુએ મોઢે કરવો જોઈએ, જાલવો જોઈએ. જીવન ઉપર તેનું પરિણામ થયા સિવાય રહેશે નહિ.

આ બારમા અધ્યાયમાં અર્જુને એક પ્રશ્ન પૂછ્યો છે. પાંચમા અધ્યાયમાં જેમ સંન્યાસી શ્રેષ્ઠ કે કર્મયોગી શ્રેષ્ઠ એમ પ્રશ્ન છે તે પ્રમાણે અહીં નિર્ગુણનો ઉપાસક તને અધિક પ્રિય છે કે સગુણનો ઉપાસક તને વધુ ગમે છે, એવો પ્રશ્ન છે. ત્યાં પાંચમા અધ્યાયમાં ભગવાને ઉત્તર આપ્યો હતો કે, “હું અર્જુન, અરે સંન્યાસી અને કર્મયોગી એ બન્ને સરખા જ છે. એમાં કૈત જોવું, ફરક જોવો એ મૂર્ખાઈ છે. પરંતુ એનો જ જો વિચાર કરવો હોય તો

કર્મયોગ સમજવામાં જરા સહેલો એટલે તે વિશેષ, એમ કહેવું પડે.” આ ઉત્તર જેવો ત્યાં આપવામાં આવ્યો છે, તેવો જ ઉત્તર અહીંયાં છે. સગુણ લક્ષ્મી તને ગમે છે કે નિર્ગુણ ? પ્રભુ આ પ્રશ્નનો શો ઉત્તર આપે ? એક માતાને જે દીકરા છે. એક સારો કમાઉ છે. માતાથી દૂર રહે છે અને બીજો છે તે માને ક્ષણભર છોડી શકતો નથી. તે માતાને જો તમે પૂછ્યું હોય કે “માણ, આ બન્ને દીકરામાંથી તને વધારે કયો ગમે છે ?” તો તે માતા શું ઉત્તર આપશે ? તે કહશે, “બન્ને મને સરખા જ પ્રિય છે. પરંતુ આ નાનો છે ને, તેને મારા સિવાય ચેન પડતું નથી, બધો જ વખત પાસે ને પાસે જ હોય છે. મારા પગ આગળ અથડાયા કરે છે. પરંતુ બન્ને મને પ્રિય જ છે.”

જીવનમાં સગુણ અને નિર્ગુણ એમ બન્નેનો અનુભવ થવો જોઈએ. તો જ જીવનમાં પૂર્ણતા આવશે. આપણે સદ્, પ્રથમ સગુણ પૂજક હોઈએ છીએ. પુદ્ધ ધર્મમાં ત્રણ બાતો કહી છે :

૧. બુદ્ધં શરણં ગચ્છામિ ।
૨. સંઘં શરણં ગચ્છામિ ।
૩. ધર્મં શરણં ગચ્છામિ ।

આપણે પ્રથમ, કોઈ એક મહાત્માની આસપાસ લેગા મળીએ છીએ. લગવાન પુદ્ધ જેવી કોઈ મહાન વિભૂતિ પેદા થાય કે તે મૂર્તિની આસપાસ આપણે નાચવા માંડીએ છીએ. લોકમાન્ય તિલક હતા, તેમની ચારે ચ બાજુ લાખો

[૮૪] ગીતાહ્રદય

ઊભા રહ્યા. મહાત્માજી આવ્યા, લાખો તેમની ચારે બાજુ જમા થયા. કોઈની પણ મૂર્તિ આંખો આગળ જોઈએ. બુદ્ધની દ્યો, લોકમાન્યની દ્યો, મહાત્માજીની દ્યો. તે મૂર્તિ સામે આપણે ઊભા રહીએ છીએ અને પ્રકાશ મેળવીએ છીએ. પરંતુ દેહ તો પડવાનો છે. બધી ય મૂર્તિઓ, બધાય આકાર ભાગવાના છે, માટીમાં મળવાના છે. મૂર્તિ ભાગી ગઈ એટલે શું રડતા બેસવાના ? સમર્થ સ્વામી રામદાસના પ્રાણોત્ક્રમણની વેળા નજદીક આવી. બધાય શિષ્યો રડવા લાગ્યા, ત્યારે સમર્થ બોલ્યા, “ આ જ શીષ્યા કે ? અરે મારી આ પાર્થિવ મૂર્તિનો લોપ થયો તો પણ ચિન્મય મૂર્તિ છે. દાસબોધ સ્વરૂપે હું જ છું. ”

આપણે મંગલમૂર્તિની પ્રતિમા લાવીએ છીએ. તેના ઉત્સવ કરીએ છીએ. તે પ્રતિમાની પૂજા કરીએ છીએ. પરંતુ છેવટે તે મૂર્તિ ડૂબાડી દેવાની હોય છે. સગુણમાંથી નિર્ગુણ તરફ જવાનું હોય છે. “ बुद्धं शरणं गच्छामि ” આ પગથીએ થઈને આપણે “ संघं शरणं गच्छामि ” એ પગથીઆ ઉપર આવીએ છીએ. બુદ્ધ નિર્વાણ પામ્યા. પછી શું ? પછી બુદ્ધના મતના જે જે હોય તે એકઠા મળે છે. પોતાનો સંઘ સ્થાપે છે. જાણે કે સામુદાયિક મૂર્તિ બનાવે છે. આ સંઘને આધારે રહેવા માગે છે. સંઘ પણ ક્યાં ટકેલા જોવા મળે છે ? બધીય સંસ્થાઓ અને બધાય સંઘ નાશવંત જ છે. આજે છે ને કાલે નથી એવી રીત છે. એટલે છેવટે “ धर्मं शरणं गच्छामि ” એ પગથીએ આવવું પડે છે. ભગવાન બુદ્ધની જે શિષ્યામણુ તેને આપણે હૃદયમાં સ્થાપ

આપીએ છીએ. વિચારોની મૂર્તિને આપણે નિર્માણ કરીએ છીએ. ધ્યેયની મૂર્તિ આપણે બનાવીએ છીએ, અને તે ધ્યેયની ઉપાસના કરનાર પણ આપણે બનીએ છીએ. મૂર્તિ બાંધે છે પણ ધ્યેય અમર છે. વ્યક્તિ બાંધે છે, તત્ત્વ ટકે છે. મહાત્માજીએ કરાંચી કોંગ્રેસ વખતે કહેલું કે, “ ગાંધી જશે. આ મારાં મૂઠીભર હાડકાં સહેજમાં કચરી નાખી શકાશે. પરંતુ જે તત્ત્વની હું નમ્રપણે ઉપાસના કરી રહ્યો છું, તે તત્ત્વ મરનાર નથી. ”

“ તત્ત્વાચ્ચા વંદા જીવ
વ્યક્તીલા કોણ વિચારી ”

આ રીતે જો આપણે પ્રથમ મૂર્તિપૂજક હતા તો પણ છેવટે ધ્યેયપૂજક બનવું જોઈએ. તે ધ્યેય ભગવાનને

“ જેથેં જાતોં તેથેં તું માઝા સાંગાતી ”

એમ આપણે સદાય કહેવું જોઈએ.

સગુણમાંથી નિર્ગુણ તરફ ન જોઈએ તો જીવન હુબહુ બનશે. જે વ્યક્તિની ચારે ય બાજુ આપણે જમા થયા, તે વ્યક્તિ અંતર્ધાન થતાં જ, જો તે વ્યક્તિની ધ્યેયમૂર્તિ આપણે આપણી પાસે નિર્માણ કરી નહિ હોય તો આપણે ખાંગળાં બનીશું. સગુણ અને નિર્ગુણ એ બન્નેથી વિકાસ થાય છે. લક્ષ્મણ એ સગુણ ભક્ત છે. રામચંદ્રજી વનમાં જવાને નીસર્યા. ત્યારે લક્ષ્મણે કહ્યું: “ હે રામ, તમારા સિવાય એક ક્ષણભર પણ હું જીવી શકનાર નથી. પાણી

વિના માછલી મરે એમ તમારા સિવાય હું મરીશ. ”
પરંતુ આવા આ સગુણોપાસક લક્ષમણને છેવટે રામનો
વિયોગ સહન કરવો પડ્યો છે.

નારદ અને રામચંદ્રજી કાંઈ ખાનગી વાત કરતા હતા
ત્યાં તે જઈ પહોંચે છે. આથી તેનો દંડ કરવો જોઈએ
અને તે પ્રમાણે તેને દૂર કરવામાં આવે છે. નિર્ગુણનો
અનુભવ મેળવવાનું તેના નશીબમાં આવ્યું. ભરત જાણે કે
નિર્ગુણ ઉપાસક. પ્રત્યક્ષ રામચંદ્રજી જો કે પાસે ન હતા
તો પણ તેમનું ધ્યાન ધરીને તે નંદીત્રામમાં બાર વરસ
રહ્યો. પરંતુ રામચંદ્રજીને લેટીને પાછા વળતાં તેમની પાડુકા
તો લેતો આવ્યો. એટલો આધાર તેને જોઈતો હતો. સગુ-
ણનો એટલો સ્નેહ તેને જરૂરી લાગ્યો.

ઘણીવાર એમ લાગે છે કે સગુણની પરાકાષ્ઠા એટલે
જ નિર્ગુણ. સર્વત્રજ પ્રભુરૂપ દેખાવા લાગે એટલે છેવટે આંખો
મીંચીને આપણે શાંત બેસીએ છીએ. જાણે કે નિર્ગુણોપાસક
બનીએ છીએ. સગુણોપાસક આમ શાન્ત બેસતો નથી. તે
સમાજમાં બધે ય ફરે છે. તે કર્મયોગી હોય છે. સગુણ
રૂપની સેવા કરવાને તે દોડે છે. વિશ્વરૂપની ઝંખનાને કોરે
મૂકીને તે બે હાથવાળા નાનકડા પરમેશ્વરની સેવા
કરવાને બોલો રહે છે. અને એવી સેવા કરતાં કરતાં તે
ઉત્તરોત્તર અધિક નિર્મળ બને છે. કેવળ જ્ઞાનરૂપ બને છે.
બારમા અધ્યાયમાં ભકતનાં લક્ષણો વાંચો. સગુણ બ્રહ્મની
ઉપાસના કરતાં કરતાં, આ આજુબાજુના પરમેશ્વરની કર્મમય

પૂજા કરતાં કરતાં તે લક્ષણો તેના શરીરમાં જણાય છે. તે પ્રેમમય બને છે. કેવળ નિરહંકારી. કોઈને પણ નકામો દુઃખ દેનારો નહિ. કોઈને કંટાળો આપનારો નહિ. હાથમાં સદાય સેવા. આંખોમાં પ્રેમ. આવો સચ્ચિદાનંદ એટલે સહુકોઈનો આધાર હોય છે. સર્વનો પ્રાણ બને છે.

ક્યારેક ક્ષણભર એકાન્તમાં બેસીને નિર્ગુણમાં ડૂબકી મારવી. ફરીથી સચ્ચિદાનંદ ગળપણ ચાળવાને સંસારમાં સેવા કરતા રહેવું અને આ દ્વિવિધ આનંદ લૂંટવો. તાવીને જીવનને પરિપૂર્ણ બનાવવું.

અધ્યાય તેરમો

તેરમા અધ્યાયથી ફરી એકવાર નવો ખંડ ઉઘાડવામાં આવ્યો છે. છઠ્ઠા અધ્યાયની આખર સુધી કર્મનો વિચાર કરવામાં આવ્યો હતો. બારમા અધ્યાયની સમાપ્તિ સુધી ભક્તિનો વિચાર હતો. તેરમાથી પંદરમાની સમાપ્તિ સુધી જ્ઞાનનો વિચાર છે.

જ્ઞાન એટલે શું ? જ્ઞાન એટલે સદ્ગુણ.

“ અમાનિત્વમદંભિત્વમર્હિસા શાંતેરાજીવ ” +

વગેરે ગુણોની યાદી લગવાન આપે છે અને છેવટે કહે છે :

“ પતજ્ઞાનમિતિ પ્રોક્તમજ્ઞાનં ચક્ષુર્ગ્રન્થથા ” *

એ ગુણ એટલે જ જ્ઞાન. જ્ઞાન એટલે પંડિતાઈ નહિ. જ્ઞાન એટલે પુસ્તકીયા વિદ્યા નહિ. આપણને આ શરીર મળેલું છે. આ પ્રભુનું દીધેલું ખેતર. બહારનાં ખેતર ખેતર મળશે ત્યારે મળશે. પરંતુ આ સાડાત્રણ હાથનું ખેતર

+ “ નિમનિતા, અર્હિસા, ને અદંભ, આર્જવ, ક્ષમા ” ૧૩-૭

* “ એ કહેવાય છે જ્ઞાન, તેથી અજ્ઞાન બેલકું. ” ૧૩-૧૧

દરેકને મળેલું જ છે. બહારના ખેતરમાં જે પ્રમાણે આપણે અનાજ પકવીએ છીએ, તે પ્રમાણે આ જીવનની ખેતીમાંથી આપણે સફળતાનો પાક ઉતારવાનો છે.

ભગવાન બુદ્ધ એક વેળા લિક્ષા માગતા એક શ્રીમંત ખેડૂતના આંગણામાં આવીને બેસી રહ્યા. તેમણે પોતાનું લિક્ષાપાત્ર આગળ ધર્યું. તે ખેડૂતે કહ્યું: “આવી લીખ શાને માગો છો? મારા જેવા ખેડૂત બનો. આ જુઓ, સોના સરખા અનાજનો અહીં ઢગલો પડ્યો છે.” ભગવાન બોલ્યા: “ભાઈ, હું પણ એક ખેડૂત જ છું.”

“શું, તમે ખેડૂત છો? ક્યાં છે તમારું ખેતર? ક્યાં છે હળ? ક્યાં છે બળદ? શાની ખેતી કરો છો?”

“મારું હૃદય એ મારું ખેતર. ત્યાં વિવેકરૂપી હળ બેઠું છે. સર્વ વાસના વિકારોરૂપી ઘાસ ઉખેડી નાખું છું. પ્રેમની, સત્ય-અહિંસાની અપરંપાર ખેતી કરું છું.”

આવી દેવધરની ખેતી આપણે કરવાની છે. દેહના આ સાધનવડે એ સફળતાને શરીરમાં લાવવાના છે. પ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાની કાર્લાઈલ એક જગ્યાએ કહે છે: “માણસો એ ગીધ જેવા છે. જરાક કંઈક કર્યું કે તેમને કળ બેઠીએ જ છે. મોંબદો બેઠીએ છે. પરંતુ ધૈર્યે તે સૌ પહેલાં આ દેહ આપેલો છે. બુદ્ધિ આપી છે. હૃદય આપ્યું છે. આ જે અમોલી ભેટ પહેલી જ મળેલી છે, તે માટે કૃતજ્ઞ રહીને આપણે સદાય સેવા કરવી બેઠીએ. નજરે પડેલા કાંટાને દૂર કરવો. પ્રભુએ જે સૌ પહેલાં આપેલું છે તેમાંથી ઋણમુક્ત થવાને આપણે સત્કર્મ કરતાં જ રહેવું એ જ આપણને શોભે.”

પરંતુ એ સદ્ગુણ એકદમ આવે છે એમ નથી. એકેક ગુણ શરીરમાં ઊતરે એટલા માટે બુદ્ધદેવે સેંકડો જન્મ લીધા. આપણા અંતઃકરણમાં પ્રભુનો અવાજ રહેલો છે. “ભાઈ, આ કર, આ સારું છે. પેલું ખરાબ છે. તે ના કરીશ.” એવું કોઈ એક અંતર્યામી અંદરથી હળવેથી કહે છે. પરંતુ તે મંબુલ વાણી જાણે આપણને સંભળાતી નથી. તે અંતર્યામી આપણા ઉપર કશું ચ લાદતો નથી. તે મારીમચરડીને કાંઈ કરાવતા નથી. તે હળવે જ કહેશે. સાંભળ્યું તો ઠીક નહિ તો પછી આશાની મીટ માંડી વાટ જોતો બેસશે.

પરમેશ્વરના જેવો આશાવંત કોણ છે ? માણસને જન્મ્યાં હજારો વર્ષો થયાં. તો પણ હજી તે માંકડાની જેમ વર્તે છે ! વરુ ને વાઘના જેવો તે લોહી તરસ્યો રહ્યો છે. માખાપનો એકાદ દીકરો જરા બગડ્યો તો તેમને દુઃખ થાય છે. તો પછી જે પ્રભુનાં કરોડો બાળકો આજે હજારો વરસોથી બગડી રહ્યાં છે, તે પ્રભુએ કેટલા નિરાશ થવું જોઈએ ? પ્રખ્યાત અંગ્રેજ નાટકકાર બર્નાર્ડ શૉએ એક જગ્યાએ કહ્યું છે કે, “માણસને નિર્માણ કરવાનો પોતાનો પ્રયોગ બગડ્યો. એમ સમજીને આ સારી માનવજાતને એક દિવસે પ્રભુ ભૂંસી નાખશે ! ” આપણને નિરાશાને લઈને એમ લાગે પણ પ્રભુને તેમ લાગતું નથી. તેની આશા અમર છે. તેનો પ્રેમ કમી થયો નથી. તેના તારા, તેનો પવન, તેનો મેઘ, તેનાં ફળફૂલ, એ સહુએ આપણે માટે સદાય ઊભાં છે.

માણસનો પ્રેમ સામાને ગુલામ બનાવે છે. માખાપ, દીકરાને પ્રેમથી ઉછેરે છે. પરંતુ તેમના કહેવા પ્રમાણે દીકરો ન

વર્તે તો તેમને ખરાબ લાગે છે. “ તને આટલા સારુ ઉછેરીને મોટો કર્યો એમ ? ” એમ તે પૂછે છે. પરમેશ્વર ક્યારેય પૂછતા નથી. તે અનંત હાથ આપે છે. એક દિવસ આ માનવપ્રાણી મારી પાસે આવશે એવી તેને અનંત આશા છે.

તેરમા અધ્યાયમાં આ શ્લોક છે:

“ ઉપદ્રષ્ટાનુમન્તા ચ મર્તા મોક્તા મહેશ્વર: ”+

પ્રભુ પ્રથમ સાક્ષીરૂપે હોય છે. તે પાસે ઊભા રહીને તમારા તરફ જુએ છે. બોલતો નથી. તમારું ક્યારેય પણ તેના તરફ લક્ષ્ય જશે એ આશાએ તે ઊભો હોય છે. ક્યારેક ધીરેથી બોલે તો પણ તે આપણને સંભળાતું નથી. પરંતુ જગતના અનુભવે કરીને આપણે જરા અંતર્મુખ બનીએ છીએ. જીવન સારી રીતે જીવવું જોઈએ એમ મનમાં થાય છે. જીવનમાં વિવેક આવે છે. આમ કરવું, આવે નિશ્ચય કરીએ છીએ આજથી આજ ધ્યેય, એવી એવી યોજના આપણે કરવા માંડીએ છીએ. તે અંતર્યામીને આનંદ થાય છે. તે હળવેથી જ સંમતિ આપે છે. અનુમતિ આપે છે. “ બેટા, આમ જ વર્તજે હો. સરસ છે તારો નિશ્ચય. તે ટકો. ” આમ તે સાક્ષીરૂપે કહે છે. સાક્ષીરૂપે હવે ફક્ત દ્રશ્ય જોનારો ન રહેતાં તે પાસે આવે છે. ખરડો થાળડો છે—શાખાશી આપે છે. તે અનુમંતા બને છે. આપણે આગળ વધતા જઈએ છીએ. સંકટમાં ક્યાંકથી પણ આધાર મળી રહે છે. અધિકારમાંથી પ્રકાશ મળે છે. લાગે

+ “ સાક્ષીમાત્ર, અનુસાતા, ભર્તા, મોક્તા, મહેશ્વર ” ૧૪-૨૨

[૬૨] ગીતાહુદય

છે કે પ્રભુ જ મદદ કરી રહ્યા છે....તે જ ભર્તા. તે જ આધાર. તે અંતર્યામી વિષે અપરંપાર ભક્તિપ્રેમ થાય છે. સર્વ અહંકાર ગળી જાય છે અને આપણે કહીએ છીએ કે, “લગવાનું, તારો જ આધાર છે. તે જ પ્રકાશ આવ્યો. તે જ સંભાળ્યો. તે જ મને તાર્યો. મારા હાથે જે કંઈ બન્યું હોય તે તારી જ કૃપાનું ફળ છે. જે કંઈ મારા હાથે બન્યું હોય તે તું જ લે. તું જ તેનો ભોક્તા બન. આ સચરાચરનો તું પાલક છે. તું જ મહેશ્વર. મારા હૃદયમાં બેસીને તે જ મને હળવે હળવે સન્માર્ગ ઉપર આણ્યો. તારી જ એ કૃપા.”

આવા ઉદ્ધાર આપણા મોંમાંથી નીકળી પડે છે. વૃત્તિ નિરહંકારી બને છે. અને જીવનરૂપી ખેતરમાંથી આપણે સદ્ગુણરૂપી પાક ઉતારીએ છીએ. એક ગુણ આવ્યો કે તેની ધાછળ પાછળ બીજો આવે છે, અને એમ સદ્ગુણરૂપી સંપત્તિ વધતી જાય છે. જીવનમાં જ્ઞાનની પ્રભા પ્રકાશે છે. કર્મ સુંદર અને નિર્મળ બનવા લાગે છે. જીવનનું એ જ સાક્ષ્ય. જન્મીને બીજું શું મેળવવાનું છે ?

અધ્યાય ચૌદમો

તેરમા અધ્યાયમાં સદ્ગુણની ખેતી કરવી એમ લગવાને કહ્યું. એ સદ્ગુણ એટલે જ જ્ઞાન, એવી જ્ઞાનની વ્યાખ્યા કરી. પરંતુ આ ચૌદમા અધ્યાયમાં એનો વધુ પડતો ફાડ પાડ્યો છે. વધુ ખુલાસો કર્યો છે.

આ જગતમાં સર્વત્ર સત્ત્વ, રજ અને તમ એ ત્રણ ગુણોનો પસારો છે. આપણે આ ત્રણ ગુણોના પાશથી જકડાએલા છીએ. આ ત્રિગુણાત્મક માયા આપણને અંદર ને બહારથી વીંટળાએલી છે. આ માયાનાં બંધન શી રીતે તોડવાં? આ બંધનમાંથી શી રીતે છૂટા થવું?

આ ત્રણ ગુણોમાંથી જે તમોગુણ છે તેનો એકદમ નાશ કરવો રહ્યો. તમોગુણ એટલે આળસ. તમોગુણ એટલે અનવધાનતા. આપણા દેશમાં આ તમોગુણનું સામ્રાજ્ય ખૂબ જ છે. એકાદ વાત કરવાની કરીએ છીએ અને નિઃસંકોચપણે તે ભૂલી ગયો એમ કહીએ છીએ! આ વિસ્મૃતિનો જે રોગ છે તે તમોગુણમાંથી જન્મે છે. ભૂલવું એ મનનું આળસ છે, ‘મોડર્ન રિવ્યુ’ માટે લેખ લખવાનું મહાત્માજીએ એક વખત કખૂલ કર્યું હતું. ૧૯૩૦ ની સાલની અમર

ઢાંડીકૂચ થરૂ થએલી હતી. મહાત્માજીને કામમાંથી ઘડીની ય નવરાશ ન હતી. લેખ લખવાની યાદ તેમને રોજ આવતી. તે કહેતા કે, “લેખ લખવાનો રહી ગયો.” છેવટે એક વખત, સમય કાઢીને તેમણે લેખ લખ્યો. આ લેખની એવી ગમ્મત થઈ કે ભૂલથી તે કચરાની ટોપલીમાં ગયો ! ‘માડર્ન રિવ્યુ’ ના સંપાદકનો ફરીથી પત્ર આવ્યો કે “લેખ મોકલાવશો.” મહાત્માજીનો ઉત્તર ગયો કે લેખ ક્યારનો ય મોકલ્યો છે. પછી ત્યાં શોધવા લાગ્યા. છેવટે તે નાનકડો લેખ મળ્યો.

મહાત્માજી આવા દક્ષ છે. બેલગાંવ કોંગ્રેસ વખતે ત્યાં જ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણ પરિષદ પણ થઈ હતી. મહાત્માજી ત્યાં હતા. એક ઠરાવ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો. ત્યાં ભેગા મળેલા પ્રતિનિધિઓ પૈકી એક પ્રતિનિધિએ કહ્યું : “મારું જરા ધ્યાન ન હતું. ઠરાવ ફરીથી વાંચી સંભળાવશો.” તરત જ મહાત્માજીએ કહ્યું : “તમારે વધારે ધ્યાન આપવું જોઈતું હતું.”

સાવધાનતા, દક્ષતા, બરાબર કાળજીપૂર્વક કામ કરવું, એ સહુનો સત્ત્વ ગુણમાં સમાવેશ થાય છે. વિનોબાજીએ એક વખત કહેલું : “મહાત્માજીએ હિન્દુ-મુસ્લીમની એકતાને માટે, દિલ્લીમાં એકવીસ દિવસના ઉપવાસ કર્યા. તે વખતે ત્યાં સર્વધર્મપરિષદ ભરી હતી. સવારે નવ વાગ્યાનો સમય હતો. પરંતુ નવ વાગતાં મંડપમાં ફક્ત બે જ માણસો હતાં ! એની ખિસેટ અને હું.” આપણે ગમે તેમ કચરાની જેમ વર્તવાની ટેવ પડેલી છે. બોધકપણું એ સાધુતા નથી.

એક પાઈની ભૂલ આવતી હતી તેથી એકનાથે આખી રાતનો ઉઠાગરો કર્યો. આળસ એ ભયંકર શત્રુ છે.

“ અલ્લસ ઉદાસ નાગવળા ”+

એમ સમર્થે કહેલું છે. આળસે કરીને સારાય જીવનની માટી થઈ જાય છે. આળસ, ઊંઘ, અનવધાનતા, ભય વગેરે સહુ તમોશુણના જ પ્રકાર છે. જેને મોક્ષાર્થી^૧ બનવું છે, તેણે તમોશુણને જીતવો રહ્યો. તમોશુણને દૂર કરવો જોઈએ.

અને રજોશુણ એટલે શું ? રજોશુણ એટલે સુખોપભોગને માટે દોડધામ. કુંભકર્ણુ ઊંઘ્યા જ કરતો હોય ત્યારે રાવણ જેવો સામ્રાજ્ય વધારતો હોય ! એક મૂર્તિમંત તમોશુણ ત્યારે બીજો મૂર્તિમંત રજોશુણ ! રજોશુણ એટલે વાંઝણી હિલચાલ. નકામો વલવલાટ અને નકામી ધમપછાડ. જે વસ્તુનો જીવનના વિકાસ સાથે સંબંધ નથી એવી ક્ષણતુ વાત કરવી તે. આપણે આપણી કેટલીય શક્તિ નકામી વેડપીએ છીએ. વાસ્તવિક રીતે એ બધી શક્તિ ધ્યેયને માટે ખર્ચાવી જોઈએ. જે પ્રમાણે સૂર્યનાં કિરણોને કાચના ટૂકડા ઉપર કેન્દ્રીત કરીએ તો તેમાંથી તણખો પડે છે, તે પ્રમાણે આપણી બધી ય શક્તિની જ્યોત આપણા ધ્યેય ઉપર પાડવી જોઈએ. પરંતુ આપણે શક્તિને વેડપી નાખીએ છીએ. જેમકે ગપ્પાં જ મારીએ, ખાવાની જ ચર્ચા કરીએ, સીનેમામાં જ ફક્ત એકતાન બનીએ, રંગબેરંગીને જુદી જુદી જાતનાં કપડાં જ કરાવીએ, વાળ જ ઓળતા

+ આળસ એ ભયંકર લૂંટારો છે.

[૬૬] ગીતાહકથ

રહીએ. સ્ત્રીઓ નાક ને કાનને વીંધાવે છે. નાકમાં ચૂની પહેરે છે. કાને મોતી પહેરે છે. આ દેહની જાણે કે ઘરેણું મૂકવાની પેટી ન બનાવતાં હોય ! આ સહુનો શા ઉપયોગ ? આનાથી શું જીવન સમૃદ્ધ બને છે ? મનનો, હૃદયનો વિકાસ થાય છે ?

કોઈ વિમાનમાં બેસીને પાંખી બનવાના કોડ સેવે છે. કોઈ જળદૂબકીમાં બેસીને માછલી બનવાના કોડ સેવે છે. માણસના આકારમાં રહીને પશુપાંખી હોવાના કોડ જાણે કે તેને થાય છે ! આ બધી ઇચ્છાઓ શાને માટે ? આનો અર્થ વિમાનની શોધ ના કરવી એવો નથી. દુકાળવાળા પ્રદેશમાં અનાજ મોકલવાને માટે વિમાન આણેા. જેનાથી જીવનમાં સુંદરતા, શિવતા લાવી શકાય તે વસ્તુઓ બનાવેા. પરંતુ નકામો પહોળો પથારો શા કામનો ?

સમાજ ઉપયોગી કામો થઈ શકે એટલા સારુ દેહની સંભાળ લેવી જોઈએ. અન્નવસ્ત્ર વગેરે જરૂરી ચીજો મળવી જ જોઈએ. પણ જે વાતથી આપણે ઉન્નત ના થઈએ અને કદાચ પડીએ એવો સંભવ હોય એને શા સારુ કરવી ? ખાતા જ બેઠા, રમતા જ રહ્યા, ચિરૂટ પીતા જ બેઠા, પાનસોપારી ગલોફાંમાં ભરતા જ બેઠા, બસ ગાતા જ બેઠા ને હા, હા, હસતા જ રહ્યા, નખરાં કરતા જ બેઠા, એકધારા લડતા જ રહ્યા, બસ ચાલુ ધમાલ ! આલું જીવન એ ભયંકર છે. તમોગુણી જીવન જીવવાથી આપણે પથ્થર થઈને પડીએ છીએ, અને રજોગુણી જીવનથી ક્યારેક પતંગિયાં તો ક્યારેક વરુ-વાઘ જેવા આગણે બનીએ છીએ.

ફક્ત શારીરિક સુખોપભોગની આશા રાખી તો ફસાવાના, મરવાના, નાશ પામવાના.

સેવાનાં વિશાળ કામ પડેલાં છે. રાષ્ટ્રની રચનાનાં અનેક કામ છે. મહાત્માજી જુદા જુદા પ્રકારની સેવા કરવાને માટે તમને બોલાવે છે. કાઠરે એક વખત કહ્યું હતું કે, “અરે, માછીમાર માછલાં પકડે છે, પરંતુ હું માણસોને પકડું છું. તેમને ગાંડા બનાવી મૂકું છું. તેમને નવા નાદે લગાડું છું.” એ જ પ્રમાણે મહાત્માજી માણસો પકડવા બિલા છે. એક કે બીજા સંબંધથી તે તમને શબ્દ કાર્ય તરફ ખેંચવા મથી રહ્યા છે. ” ખાદી પસંદ ના હોય તો ગૌસેવા ઉપાડો, નહિ તો રાષ્ટ્રભાષા પ્રચાર દ્યો; આમોદ્યોગ અપનાવો, મધમાખીનો ઉછેર દ્યો, હરિજનસેવા ઉપાડો, હિન્દુ-મુસલમાનોનો પ્રશ્ન હાથમાં દ્યો, સફાઈકામ દ્યો, આરોગ્યનું નિર્માણ કરો, વ્યાયામશાળા કાઢો, ગમે તે કામ હાથમાં દ્યો. ” આમ જાણે તે મહાપુરુષ કરી રહ્યા છે. સર્વ કર્મક્ષેત્રો ખતાવે છે. આ રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગોની જાળમાં તમને પકડવા ઇચ્છે છે, પરંતુ તમારો અને અમારો સમય નકામો ખર્ચાઈ રહ્યો છે. જીવન એ કર્તવ્યકર્મ કરવાને માટે છે. આયુષ્ય એ પ્રભુની થાપણ છે. સારાય આયુષ્યની તપાસ કરવા દેવી પડશે. આપણે આપણી શારીરિક, માનસિક, બૌદ્ધિક શક્તિનો વ્યય શી રીતે કર્યો, શામાં કર્યો, તેનો હિસાબ આપવો પડશે. એ આપી શકાશે ખરો ?

જીવન એ પરમ પુરુષાર્થ માટે છે. પરમ પુરુષાર્થ પ્રાપ્ત કરવાને માટે આપણે પોતાની સર્વ શક્તિ ગમે ત્યાં

બીજે ન વેડપ્રી દેતાં જરા બરાબર વાપરીએ તો પણ અધૂરી જ પડવાની છે. છેવટે પ્રભુને શરણે જઈને તેની કરુણા ચાચવી પડે છે. છેવટે પ્રાર્થનાના બળને મદદમાં લેવું પડે છે. આવી જ્યાં પરિસ્થિતિ છે, ત્યાં આપણે પોતાની શક્તિ ગળ્યાં જેવી ક્ષુદ્ર વાતોમાં શા માટે ખર્ચવી જોઈએ ?

સ્વામી વિવેકાનંદ જ્યારે નકામી વાતો કરતા ત્યારે શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ કોથે ભરાતા અને કહેતા: “ તું મણુ શું ક્ષુદ્ર વાતો કરતો ખેડો છે ? ” વિવેકાનંદે સારી ચ શક્તિનો સંચય કર્યો. બ્રહ્મચારી રહ્યા. તેમને માટે અગમ્ય એવું કંઈ પણ હતું નહિ. એક વખતે તે જર્મન પંડિત હાયસનને મળવા ગયેલા. ત્યાં એક પુસ્તક હતું. વિવેકાનંદે તેને એકદમ ફેરવી જોયું. પછી હાયસન સાથે વાતચીત કરતાં તેઓ, તે પુસ્તકના ઉતારા કહેવા લાગ્યા. હાયસન તો ચક્રિત થઈ ગયા. તેમણે પૂછ્યું કે, “ આ પુસ્તક તમે વાંચ્યું ક્યારે ? ” વિવેકાનંદે કહ્યું: “ થોડી વાર ઉપર જ. ” “ એટલામાં તે શી રીતે વાંચી નાખ્યું ? ” “ હું પરિચ્છેદ પરિચ્છેદ વાંચું છું. ” વિવેકાનંદ પેરેઆફ ઉપર વાંચતા. નાનું બાળક એક એક અક્ષર વાંચે છે. આપણી નજરમાં આખીય લીટી એકદમ સમાઈ જાય છે. પરંતુ વિવેકાનંદની આંખો આખો ચ પેરેઆફ એકદમ વાંચી શકતો. એ શક્તિ આવી ક્યાંથી ? મનની એકાગ્રતામાંથી. બ્રહ્મચર્યમાંથી. તેમણે પોતાની શક્તિનો પ્રચંડ સંચય કરી મૂક્યો હતો.

લોકમાન્ય ઉપર કેટલાં સંકટો, કેવડો લાંબો કારાગૃહ-વાસ ! ડા. ભાંડારકરે એક વેળા કહ્યું હતું કે, “ લોકમાન્ય ઉપર

જે સંકટો આવ્યાં તે જો મારા ઉપર પડ્યાં હોત તો હું ક્યારનોય ચગદાઈ ગયો હોત. ” લોકમાન્યને એ શક્તિ મળી ક્યાંથી ? તેમના સંયમમાંથી. એક બેન અરજી લખાવવા તેમની પાસે આવી. પણ માથું ઊંચું કરીને તેમણે તેના મોં સામું જોયું નહિ. એટલે નેવિન્સન નામના પત્રકારે લખ્યું છે કે, “ લોકમાન્યની આંખોમાં જેવી તેજસ્વિતા હતી તેવી મેં કોઈનીય આંખોમાં જોઈ નથી. ” એ તેજસ્વિતા આવી ક્યાંથી ? નકામા પથારામાં અને સુખોપલોગમાં તેમણે પોતાની શક્તિનો ખર્ચ કર્યો ન હતો.

મહાત્માજીએ પોતાના જીવનના છત્રીસમા વરસથી બ્રહ્મચર્ય પાળ્યું છે. તેની અગાઉથી જ તેમની તાલાવેલી શરૂ હતી. એક વખત મહાત્માજી સિલોન ગયેલા. સાથે સ્વ. કસ્તુરબા હતાં. તેમની ઓળખાણુ આપનારે સભામાં કહ્યું કે, “ આજે મહાત્મા ગાંધી પધાર્યા છે. એમની સાથે એમનાં ‘ માતુશ્રી ’ કસ્તુરબા પણ છે. ” પછી લાખણુ કરતાં મહાત્માજીએ કહ્યું: “ મારી ઓળખ આપનાર મિત્ર જરા ભૂલ્યા છે. કસ્તુરબા મારી પત્ની છે. પરંતુ એટલું ખરું કે આજે કેટલાંક વરસોથી હું તેના તરફ માતાની નજરે જોતો આવ્યો છું. ” આટલી વૃદ્ધ ઉંમરે મહાત્માજી રાષ્ટ્રનો પ્રચંડ બોલે કયી શક્તિના બળે ઉઠાવી રહ્યા છે તે લક્ષ્યમાં લ્યો.

રજોશુભમાં બૃહદ્દેશો તો ધ્યેયને માટે શક્તિ બચનાર નથી. એટલે આ રજોશુભને જીતી લ્યો. વાસના વિકારોના વેગને થંભાવો. સર્વત્ર (શુરાપ્રમાણે) ની જેમ દોડનારું

[૧૦૦] ગીતાહુદય

મન છે તેને ખેંચી રાખો અને બધું ય લક્ષ્ય સત્ત્વગુણ તરફ આપો.

પરંતુ સત્ત્વગુણને પણ જીતવો જોઈએ. તમોગુણ અને રજોગુણનો તો સંપૂર્ણપણે નાશ જ કરવો રહ્યો. સત્ત્વગુણનું તેમ ન કરવું જોઈએ. જેમ પોલિસને, કેદીની કમરની નીચે ગોળી મારીને ઘાયલ કરવાનો અધિકાર હોય છે તે પ્રમાણે સત્ત્વગુણનો અહંકાર થવા દેવો ના જોઈએ. સાત્ત્વિક ક્રિયાઓની, સમાજને પોતાને માટે સદાય જરૂરિયાત છે. પરંતુ એ સાત્ત્વિક કર્મો આપણા હાથે સહજ રીતે અને એમ કરવું જોઈએ. આપણું નાક રાત ને દિવસ શ્વાસોચ્છવાસ લે છે. તેને શું આપણે વખાણીએ છીએ ? તેનો આપણે આભાર માનીએ છીએ ? શ્વાસોચ્છવાસ લેવો એ નાકનો સહજ ધર્મ છે. શાળા છૂટે ને બાળકો આપોઆપ ઘર તરફ વળે છે. તેમના પગનો તે સહજ ધર્મ બનેલો હોય છે. અંધારાને દૂર કરવું એ સૂર્યનો સહજ ધર્મ. તે તો કહ્યે કહ્યે હું અંધારું દૂર ના કરું, તો કરું શું ? એ જ પ્રમાણે સત્કાર્ય એ સહજ ધર્મ બનવું જોઈએ. એટલે પછી તેનો અહંકાર થશે નહિ. બીજાઓની સેવા કરવાને સંત પુરુષો સહજ જ દોડી જાય છે. એમાં તેઓ કંઈ ખાસ કરે છે એવું તેમને લાગતું નથી.

સત્ત્વગુણને જીતવો એટલે તેના અહંકારને જીતવો. આ રીતે સત્તા સ્થાપન કરવાની. ત્રિગુણાતીત બનવાનું. ચૌદમા અધ્યાયને છેડે ત્રિગુણાતીતનાં લક્ષણો આપેલાં છે. બીજા અધ્યાયને છેડે ‘સ્થિતપ્રજ્ઞ’ નાં લક્ષણો, બારમા

અધ્યાયમાં લક્ષણનાં લક્ષણો અને અહીં ચૌદમામાં ત્રિગુણા-
તીતનાં લક્ષણો; એમ એ બધાં લક્ષણો એક જ છે. આનો
અર્થ એ કે જે કર્મયોગી છે, જે લક્ષણ છે, જે જ્ઞાની છે;
તે બધા એક જ છે. કર્મ, લક્ષિત અને જ્ઞાન એ બધું કે
જુદાં જુદાં નથી.

દત્તાત્રેય એટલે મૂર્તિમંત જ્ઞાન. પરંતુ દત્તનો જન્મ
કેનાથી થયો ? અત્રિ અને અનસૂયાથી જ્ઞાનસ્વરૂપ દત્તાત્રેય-
નો જન્મ થયો. અ-ત્રિ એટલે ત્રિગુણાતીત ભાવ અને
અનસૂયા એટલે નિર્મલસર વૃત્તિ. એ બન્નેમાંથી જ્ઞાનનો
જન્મ થવાનો.

ત્રિગુણાતીત બનવું એટલે દેહભાવ ગળી પડવો.
નાળિયેરની અંદરનો ગોટો જેમ ખખડે છે તે જ પ્રમાણે
આ દેહની આસક્તિમાંથી આત્માને સંપૂર્ણપણે અલગ
પાડવો. કાઈસ્તને કોસ ઉપર ચઢાવતા હતા. કાઈસ્તે કહ્યું:
“ હે ભગવાન, શાને આ કષ્ટ ? ” પરંતુ ફરીથી બોલ્યા કે,
“ તારી ઈચ્છા હો તે પ્રમાણે. ” આ પ્રમાણે દેહની આ-
સક્તિ છૂતવી પડે છે. ત્રિગુણાતીત બનીને પ્રભુના હાથમાં
એક સાધન બનીને રહેવાનું. આવું એ મહાન ધ્યેય છે.
આ પરમ પુરુષાર્થ મેળવવાનો છે. તે માટે અવિરત પરિ-
શ્રમ કરતા રહો.

અધ્યાય પંદરમો

પંદરમા અધ્યાયને ‘પુરુષોત્તમયોગ’ કહે છે. આ અધ્યાય અત્યંત પવિત્ર મનાય છે. તેનો રોજ પાઠ કરવામાં આવે છે. આ અધ્યાયને આવડી પવિત્રતા શાથી? કારણ કે જીવનનું સંપૂર્ણ શાસ્ત્ર અહીં કહેવામાં આવ્યું છે.

આ અધ્યાયમાં ત્રણ પુરુષો કહ્યા છે:

૧. ક્ષરસૃષ્ટિ એ એક પુરુષ.

૨. શરીરમાં વસનાર જીવ એ બીજો પુરુષ.

૩. અને આ બન્ને પુરુષોને વ્યાપીને રહેનાર ત્રીજો પુરુષ—પુરુષોત્તમ.

ક્ષરસૃષ્ટિ એટલે આ નાશવંત સૃષ્ટિ. બદલનારી સૃષ્ટિ. નવાં નવાં રૂપ ધારણ કરનારી સૃષ્ટિ. ક્ષરતા એ સૃષ્ટિનું દ્વષણ નહિ પણ જાણે કે ભૂષણ છે. સદાય બદલતું રહે તે સનાતન, “સનાતનો નિત્ય નૂતન:” આ ક્ષરસૃષ્ટિમાંથી આપણને સેવાનાં સાધનો મળે છે. એટલે એ ક્ષરસૃષ્ટિને પવિત્ર માનવાની. તેને ય પુરુષ એટલે જાણે કે એ ચૈત-

ન્યમય છે એમ માનવાનું. રોજ તેનાં તે જ કૂલો હોત તો ભકતને પૂજનો આનંદ ના આવત. એટલે જુદી જુદી ઋતુઓમાં જુદાં જુદાં પુષ્પો. ક્યારેક બકુલનાં ફૂલ, તો ક્યારેક પારિજાતકનાં, ક્યારેક કમળ ફૂલેલાં હોય તો ક્યારેક ગુલાબ-મોગરો. ક્ષરસૃષ્ટિનું આવું ભાગ્ય છે. સદાય પૂર્ણિમા હોત તો આપણે કંટાળ્યા જ હોત. પરંતુ ક્યારેક બીજની સુંદર ચંદ્રકોર હોય છે તો ક્યારેક આઠમનો ચંદ્ર તો ક્યારેક પૂર્ણિમાનો ને ક્યારેક અમાવાસ્યા. પૂર્ણિમાના ચંદ્રનું સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય, તો અમાવાસ્યાના તારાઓને સંપૂર્ણ સ્વાતંત્ર્ય. ચંદ્રની આ ક્ષરતા આનંદદાયક છે.

ક્યારેક છાંટા પડે છે તો ક્યારેક મુશળધાર વરસાદ. નદીનાળાં ભરેલાં હોય છે. બળબળાટ પાણી વહી રહ્યું છે. ક્યારેક સુંદર તાપ, તો ક્યારેક ગુલાબી ઠંડી. ક્યારેક જળખર તોફાન થઈને બાણ કે સારીય સૃષ્ટિ નાચવા લાગે છે ત્યારે ક્યારેક ફકત શાંત જ હોય છે. આવી આ સૃષ્ટિની મોજ છે. ક્ષરતાથી આ વિચિત્ર વૈભવ જન્મે છે.

સમાજ બદલાય છે સાધનો બદલાય છે. જુનાં સાધનો ગયાં. નવાં આવ્યાં. બળદગાડીઓ ઓધી થઈ. મોટરો આવી. સેવાનાં સાધનો બદલાય તો પણ સેવા તો કરવાની જ. આપણાં શરીર પણ બદલાય છે. આ શરીર નાનું હતું. મોટું થયું. સાત વરસમાં શરીરમાંના બધા ય અણુપરમાણુ બદલાય છે. એટલે શરીર સતેજ રહે છે. સેવા કરી શકાય છે.

ક્ષરસૃષ્ટિ એટલે સેવાનાં સાધનો. આ ક્ષરસૃષ્ટિને પુરુષ માનો. તેને તુચ્છ માનતા નહિ. તેને પવિત્ર માનો એટલે શું ? રેટિયો એ મારું સેવાનું સાધન છે. તેને હું સારી માળ ઘાલીશ. તેલ પૂરીશ. અને સેવાના સાધનને સ્વચ્છ રાખીશ. તેની ઉપેક્ષા કરીશ નહિ. મોટર એ મારી સેવાનું સાધન. મોટરમાં હું લોકોને લઈ જાઉં છું. એ મોટરને બરાબર રાખીશ ટાયર બરાબર છે કે નહિ તે જોઈશ. પેટ્રોલ છે કે નહિ તે જોઈશ, નહિ તો ઉતારુઓને વિટાંબણ પડશે. તે ઉતારુઓ એટલે મારો ભગવાન. તેમની સેવા કરવાનું સાધન જે મારી મોટર, તેને બરાબર રાખવા દો. આ હળ એ મારું સેવાનું સાધન. આ ઘંટી, આ સાવરણી, ચૂલો, પુસ્તકો એ બધાંય સેવાનાં સાધનો. એ સાધનોને આપણે પવિત્ર માનીએ છીએ. તેને બરાબર મૂકીએ છીએ. અર્જુનની પ્રતિજ્ઞા હતી કે, “ સમાજનું રક્ષણ કરનાર આ મારું ગાંડીવ ધનુષ્ય. એની જો કાઈએ નિંદા કરી તો તે હું સહન કરનાર નહિ. ” અર્જુનનું તે સેવાનું સાધન હતું. સ્ત્રીઓ ચૂલાને, સાવરણીને, ઘંટીને પગ અટકવા દેતી નથી. છોકરાનો પગ અડકે તો કહેશે કે તેને પગે લાગ. પાંડિત પોતાનાં પુસ્તકોને પગ અડકવા દેશે નહિ. દશેરા આવે એટલે ખેડૂત હળની પૂજા કરશે, ઢરણ શીવવાના સંચાને ફૂલની માળા પહેરાવશે, મોટરવાળો મોટરને શણગારશે. આ બધાનો અર્થ શું ? આનો અર્થ એટલો જ કે આ ક્ષરસૃષ્ટિ, એ બધાં સાધનો પવિત્ર છે. પુરુષમય છે. જાણે કે ચૈતન્યમય છે.

ક્ષરસૃષ્ટિ એટલે પુરુષ અને આ ક્ષરસૃષ્ટિમાં વસનાર

આ અ-ક્ષર જીવ એ પણ પુરુષ જ. આ અક્ષર જીવ પહેલાંના જન્મમાં હતો, આ જન્મે છે અને આવતા જન્મમાં પણ હશે. સેવા કરતાં કરતાં થાકશે નહિ. તુકારામ મહારાજ કહે છે, “ સુखें घालावें जन्मासी ” ફરી ફરીને સૃષ્ટિમાં જન્મીને સેવા કરવાને માટે આ જીવ ખડો છે. ક્ષરસૃષ્ટિમાંના વિપુલ અને વિવિધ સાધનો જોઈને તેને આનંદ થાય છે.

ક્ષરસૃષ્ટિ એટલે પુરુષ. અક્ષર જીવ એટલે પુરુષ. અને આ સર્વને વ્યાપીને રહેનાર તે પુરુષોત્તમ. સાડું ચ વિશ્વ જાણે કે પુરુષમય બધું ચ ચૈતન્યમય. સર્વત્ર એક જ પવિત્રતા. સર્વત્ર એક જ સુગંધ. સર્વત્ર એક જ આનંદ. અમૃતાનુભવમાં જ્ઞાનેશ્વર મહારાજ કહે છે કે, “ शुद्धां, पथ्यरना देवनी, पथ्यरना लकत, पथ्यरनां ज कूलीथी पूज करतो होय એમ દેખાય છે. તે જ પ્રમાણે એક જ ચૈતન્યના ક્ષર, અક્ષર, પુરુષોત્તમ એ બધાં રૂપ. ”

સર્વત્ર આવું ધન્ય દર્શન પામવું એના કરતાં વધારે પવિત્ર શું ? તુકારામ મહારાજ કહે છે:

“ ऐसैं भाग्य कई लाइता होईन

अवघें देखें जन ब्रह्मरूप ॥

मग तथा सुखा अंत नाहीं पार

आनंदें सागर हेलावती ॥ ”+

+ એવું મળશે ક્યારે મુજને ભાગ્ય જો,
સહુ ઘટમાં ભાળું હું બ્રહ્મને,
તેમ થયે નહિ રહેશે સુખનો મારજો,
આનંદ કરા સાગર હેલાં પારશે

[૧૦૬] ગીતાહુકય

આવી તે પરમહશા છે. “વૃક્ષવહ્ની આમ્હાં સોયરી વનચરે”+ આમ બને છે. સર્વત્ર પોતે જ ભર્યો પડ્યો છે એમ અનુભવ થાય છે. આંખમાંથી આનંદાશ્રુ ખળખળ વહે છે. શરીરે દોમાંચ થાય છે.

આનાથી વધુ મહાન વિચાર કયો ? આનાથી વધુ ઉદાર તત્ત્વજ્ઞાન કયું ? અહીંઆં પરમાવધિ થઇ. પંદરમા અધ્યાયમાં છેવટે ભગવાન કહે છે:

“ इति गुह्यतमं शास्त्रमिदमुक्तमया ज्ञेयम् ”*

આ બધું ગુહ્યતમ એવું જે શાસ્ત્ર તે તને કહ્યું. ગીતાશાસ્ત્ર બાણે કે અહીં પૂરું થયું.

પંદરમો અધ્યાય કર્મ, લકિત અને જ્ઞાનની એકરૂપતા વિષે કહે છે. કર્મનાં સાધનો, જીવ, પરમાત્મા બધાં ય પુરુષમય, બધું ય પરમૈક્ય. કર્મ, લકિત અને જ્ઞાન એ જુદાં નથી. કર્મ એટલે જ લકિત, લકિત એટલે જ જ્ઞાન અને જ્ઞાન એટલે જ કર્મ. બધાં ય એકમેકની સાથે ભળવાનાં. ખરા કર્મમાં લકિત અને જ્ઞાન હોવાનાં જ. ખરી લકિતમાં કર્મ અને જ્ઞાન હોવાનાં જ. ખરા જ્ઞાનમાં કર્મ અને લકિત પણ હોવાનાં જ. આ વસ્તુ એકરૂપ જ છે. કૃદ્ધની પાંખડીએ પાંખડીએ ગંધ અને રંગ એકી સાથે

+ વૃક્ષ અને વેલડી તથા વનચર એ બધાં અમારા ભાઈભાંડુ જેવાં છે.

* “અત્યંત ગૂઢ આ શાસ્ત્ર, તને, નિષ્પાપ ! મેં કહ્યું.” ૧૫-૨૦

હોય છે, તે પ્રમાણે આપણા કર્મમાં લક્ષિત અને જ્ઞાનનાં રંગ અને ગંધ ભરેલાં છે. લક્ષિતમાં કર્મ અને જ્ઞાનનાં ગંધ અને રંગ હોવાં જોઈએ. જ્ઞાનમાં કર્મ અને લક્ષિતનાં રંગ અને ગંધ હોવાં જોઈએ. દૂધમાં જે પ્રમાણે આપણે સાકર અને કેસર નાખીએ છીએ તે પ્રમાણે આપણે કર્મ, લક્ષિત અને જ્ઞાનને એકરૂપ કરતા જઈએ.

આવું એ ગીતાશાસ્ત્ર છે. આ ધન્યતમ પુરુષોત્તમ યોગ છે.

અધ્યાય સોળમો

પંદરમા અધ્યાયના અંતમાં ગીતાશાસ્ત્ર કહ્યું એવો ઉલ્લેખ છે. સોળમો અને સત્તરમો અધ્યાય એ પરિશિષ્ટ રૂપે છે. અઠારમો અધ્યાય એટલે ઉપસંહાર છે.

આ સોળમા અધ્યાયમાં દૈવી અને આસુરી સંપત્તિનું વર્ણન છે. જગતના આરંભથી માંડીને જુદા જુદા સ્વરૂપે આ ઝઘડો ચાલતો આવ્યો છે. સર્વે ધર્મોમાં આને દ્વેત કહેલું છે. ખ્રિસ્તી ધર્મમાં સેતાન અને પરમેશ્વર વચ્ચે અખંડ ઝઘડો છે. પારસી ધર્મમાં તે જ છે. અહીં ગીતા તે જ કહે છે. આ સત્ અને અસતના ઝઘડામાં આપણે કયી બાજુએ ઊભા રહેવું એ પ્રશ્ન છે. આવા ઝઘડામાંથી જ જગતની પ્રગતિ થતી આવી છે. વિરોધમાંથી વિકાસ થાય છે. ડગલું આગળ પડે છે.

દૈવી ગુણોના આરંભમાં જ અભય એ ગુણને સ્થાન આપેલું છે. અને છેવટે નમ્રતા-બહુમાનપણું નહિ એ ગુણ કહ્યો છે. અભય વિના પ્રગતિ નથી. પરંતુ નમ્રતા પણ જોઈએ. સાયકલને જેમ બ્રેક હોય છે તેમ નમ્રતારૂપી બ્રેક જોઈએ. એટલે બરાબર ડગલું આગળ પડશે.

નિર્ભય વૃત્તિથી આગળ ચાલ્યા સિવાય વિકાસનો માર્ગ ખુલ્લો થતો નથી. જવાહરલાલે એક વખતે કહ્યું હતું કે, “નિર્ભયપણે વિચારો અને નિર્ભયપણે આચારણ કરો.” લોકમાન્ય ઊભા રહ્યા અને બોલ્યા, “સ્વરાજ્ય એ મારો જન્મસિદ્ધ હક્ક છે અને તે હું મેળવીશ જ.” આગરકર ઊભા રહ્યા અને તેમણે કહ્યું: “કુપ્ટ રૂઢિનો નાશ કરવો જ જોઈએ. સ્ત્રીઓને શિક્ષણ આપવું જ જોઈએ.” આગરકરને કુપ્ટ શોષવું પડ્યું. તેમના જીવતાં તેમની ઠાઠડી કાઢવામાં આવી ! પરંતુ આગરકર ડગ્યા નહિ. તે વીરની માફક ઊભા રહ્યા. તેમના વિચારોનો આજે વિજય થયો છે. આજે મહાત્માજી નિર્ભયપણે ખડા રહ્યા છે. એવા એ નિર્ભય પુરુષ ઊભા રહે છે અને જગતને આગળ દોરે છે. જગત પ્રથમ તો તૈયાર થતું નથી. પરંતુ આ ધ્યેયવાદી વ્યક્તિનો ત્યાગ જોઈને, તેમની અચળ નિષ્ઠા જોઈને, જગત છેવટે તેમની પાછળ પાછળ જાય છે. જગતનું ડગલું આગળ પડે છે.

જગતમાં એક બાજુ અહંકારી લોક છે. આ મેળવીશ, તે મેળવીશ; આને લૂંટીશ, તેને પીટીશ; અહીં સામ્રાજ્ય સ્થાપીશ, તે દેશને ગુલામ બનાવીશ; અમે ઉચ્ચ સંસ્કૃતિવાળા, બાકીના તુચ્છ; હું સ્પૃશ્ય ને બીજાઓ અસ્પૃશ્ય; એવા પ્રકારનો રાક્ષસી અહંકાર એક બાજુએ ધમપછાડા મારી રહ્યો છે. આ રાક્ષસની સાથે લડવાને સત્યવૃત લોક ઊભા રહે છે. મહાત્માજીને એક જણે પૂછ્યું, “જીવંતમાં તમને આનંદ શાથી રહે છે ?” તેમણે ઉત્તર આપ્યો, “જગતમાંથી અંધારું દૂર કરવા માટે કુપ્ટ વહોરવામાં મને આનંદ આવે છે.”

જગતમાં કેટલાક ચેનળાજી ઉડાવી રહ્યા છે, જ્યારે કરોડો લોકો ગરીબાઈમાં સડી રહ્યા છે. આવી વિષમતા જોઈને જે બિઝનેસમેન નથી, તેને દૂર કરવાને માટે બંડ પોકારતો નથી, તે રાક્ષસ છે. પોતાની પાસે રાખી મૂકે છે તે પણ રાક્ષસ. જીભને આપે છે તે દેવ. કોંકણમાં ખોત* અને ખેડૂત વચ્ચે ઝઘડો ચાલે છે. ખોતને તરેહ તરેહના અધિકાર. પહેલાં ખોતનું ઘાસ કાપી આપવું જોઈએ. પહેલાં ખોતની હરડે લોગી કરવી જોઈએ. બધું ચ જંગલ ખોતનું. ત્યાં જમીનદારોના પણ આવા સેંકડો અધિકાર. જરા પણ હાથપગ હલાવ્યા સિવાય ગાદી ઉપર આજોટનાર એ બેઠા ખાઉંને જોઈને કોનું લોહી ઉઠાવે નહિ? ખેડૂત લોહીનું પાણી કરે છે. પરંતુ તેનાં છોકરાંનાં શરીરને પૂરું ઢાંકવાને કપડું નહિ. સ્ત્રીઓને બરાબર કપડાં નહિ. ઘરમાં ઉપવાસ, ના જ્ઞાન, ના કળા. દરિદ્રનારાયણનો આવો તૂટેલો સંસાર કોણ સુધારે? મીલનો માલિક, કારખાનાવાળો બંગલામાં રહે છે. મોટરો ચલાવે છે. પરંતુ કામદારોની કેવી હીનદીન દશા! રહેવાને માટે ગંદી જગ્યા. પેટ ભરીને ખાવાનું નહિ. જીવનમાં આનંદ નહિ. એ ક્યાં સુધી સહન થવાનું?

સમાજવાદ સિવાય હવે તરણોપાય નથી. સમાજવાદનું નામ સાંભળીને ગભરાવાની જરૂર નથી. સમાજવાદ એટલે કૃતિમાં ઉતારેલો અદ્વૈતવાદ; સમાજવાદ એટલે જીવનમાં ઉતારેલું વેદાન્ત. ગાંધીવાદ અને સમાજવાદનો સમન્વય

* સરકારને જમીન મહેસુલ ઉધરાવી આપનારને ખોત કહે છે. એ માણસ આથી કરીને પોતાની સત્તા ગામ ઉપર ચલાવે છે.

કરતાં આવડે તો કરો. અહિંસાથી સમાજવાદ આવે તો તેની મહાત્માજીને ના નથી. સ્વ. મહાદેવભાઈએ એક વેળા લખ્યું હતું કે, “ ચૂંટણીના કાર્યક્રમમાં સમાજવાદી યોજના મૂકેા. અને લોકો જો તમને ચૂંટી કાઢે તો તે યોજના એસેમ્બલીમાં તમે પાસ કરાવો તેમાં હરકત નથી. ”

ગમે તે માર્ગ સ્વીકારો. લોકોને સુખી બનાવો. સહુની જીવનની જરૂરિયાતો પૂરી પાડવી જોઈએ. અન્નવસ્ત્ર, જ્ઞાન, વિશ્રાંતિ, આનંદ સહુને મળવાં જોઈએ. આ જ એવી પરિસ્થિતિ છે કે સહુને આ વસ્તુ આપી શકાય એમ છે પણ બરાબર યોજના હોવી જોઈએ. માણસ જો શોધજોગોને સુખને માટે ઉપયોગ કરે તો બધું થશે.

પંડિત જવાહરલાલે એક વખતે કહેલું કે, “ કરોડો માણસો અન્નવસ્ત્રથી અભણ હોવા છતાં; જ્ઞાનાનંદ અને કલાનંદથી અભણ હોવા છતાં, ધર્મ અને સંસ્કૃતિનાં ગળ્યાં એ લોક મારે છે શી રીતે ? ” ખરું છે ખરો ધર્મ હજી આવવાનો છે.

“ सर्वेऽत्र सुखिनः सन्तु सर्वे सन्तु निरामयः

सर्वे भद्राणि पश्यन्तु मा कश्चिद् दुःखमाप्नुयात् ॥ ”

આમ ફક્ત બળડવાથી ચાલનાર નથી. એવું મનોહર અને મંગલ દ્રશ્ય જગતમાં પ્રત્યક્ષ દેખાય એટલા માટે સર્વસ્વાર્પણ બુદ્ધિપૂર્વક ઝઘડવાને જે બિલો રહેશે તે દેવનો ખરો લાડકવાયો. તે ખરો જ્ઞાની. તે ખરો ભક્ત.

અધ્યાય સત્તરમો

સુત્તરમો અધ્યાય પણ પરિશિષ્ટ રૂપે છે. યજ્ઞ, દાન અને તપ આ ત્રણ વાતો અહીં કહેવામાં આવેલી છે. ગીતામાં યજ્ઞધર્મનું મહાન તત્ત્વ છે. ગીતામાંના યજ્ઞ શબ્દનો અર્થ શો ? યજ્ઞ એટલે ખોટ પૂરવી તે. ત્રીજા અધ્યાયમાં

“ સહયજ્ઞાઃ પ્રજાઃ સૃષ્ટ્વા પુરોવાચ પ્રજાપતિઃ
અનેન પ્રસવિષ્યધ્વમેષ વોઽસ્તિવશ્ચ કામધુક્ ॥ ”*

આવો સુંદર શ્લોક છે. સૃષ્ટિ નિર્માણ કરનારાએ એકલા મનુષ્યનું જ નિર્માણ નથી કર્યું. તેની સાથે યજ્ઞ પણ નિર્માણ કર્યો. યજ્ઞ નિર્માણ કરીને પ્રભુ ખોલ્યા, “ આ યજ્ઞની ઉપાસના કર. આ યજ્ઞ એ જ તમારી કામધેનુ. ” આ ત્રીજા અધ્યાયમાં આગળ કહ્યું છે કે, “ તમે ભગવાનને માટે યજ્ઞ કરો. ભગવાન તમારે માટે વરસાદ વરસાવશે. ” આનો અર્થ શો ? આનો અર્થ એ કે એકબીજાએ એક બીજાની ખોટ પૂરવી.

* “ યજ્ઞ સાથે પ્રજા સર્જી ધત્તા પૂર્વે વધા હતા
વધને આ થકી, થાને તમારી કામધેનુ આ. ”—૩-૭૦

દેવ એટલે સ્વર્ગમાં રહેનારા. એ સ્વર્ગમાંના દેવ બધાં હોય ત્યાં છો રહ્યા. પરંતુ આ ભૂતળ ઉપર મોટા મોટા બંગલામાં રહેનારા દેવને આપણે જોઈએ છીએ. આ દેવોને, જેડૂતો, કામદારો હવિ રૂપી ભાગ આણી આપે છે. પરંતુ દેવોએ પણ આ જેડૂત, કામદારને ભરપૂર આપવું જોઈએ. ટીપે ટીપે. ભીખારીની જેમ આપવું ના જોઈએ પણ વરસાદ વરસાવવો જોઈએ. ત્યારે જ જેડૂત અને કામદારોની ખોટ પૂરી કઢાશે. સારી ય સૃષ્ટિમાં એ યજ્ઞતત્ત્વ ભર્યું પડ્યું છે. નદીઓ સૂકાય છે અને મેઘને સળંગ બનાવે છે. પરંતુ તે સૂકાયેલી નદીઓને ભરી કાઢવાને માટે મેઘ પોતે ખાલી થાય છે. આવું એ ચક્ર છે. તારી ખોટ હું પૂડું છું, મારી તું પૂરજે. આપણે એક બીજાને ‘રામ રામ’ કહીએ છીએ. તું રામ અને હું પણ રામ. “દેવો ભૂત્વા દેવં યજ્ઞેત્” તું દેવ ને હું પણ દેવ. એકબીજાની સંભાળ રાખતા જાવ. પ્રેમથી આપતા રહો. આવો આ યજ્ઞધર્મ છે.

જેડૂત ખેતરમાંથી પાક લે છે. આથી ખેતરનો કસ ઓછો થાય. ખેતરને જે ખોટ પડી તે ખોટ ભરવાને માટે જેડૂત ખાતર નાખે છે, ખોટ ભરી આપે છે. આને યજ્ઞ કહે છે.

આપણે દેહ સેવા કરતાં થાક્યો. તેને ખોટ આવી. તે ખોટ પૂરી કરવા માટે દેહને કોળીઓ અન્ન આપવું એનું નામ યજ્ઞકર્મ. તે ઉદરભરણ નથી. દેહ સેવામાં ખર્ચાંચો. તેની ખોટ પૂરી કરવાને બિંધ જોઈએ. થાકેલા કર્મચોગીની તે બિંધ એટલે પવિત્ર યજ્ઞકર્મ કહેવાય.

સ્રીઓ ચૂલાને લીંપી રાખે છે. મેલાં વાસણને સ્વચ્છ કરે છે. ઊખડેલી જમીનને લીંપે છે. ગંદાં કપડાં ધૂએ છે. એ બધાં યજ્ઞકર્મ છે.

સૃષ્ટિમાં આ યજ્ઞધર્મ જરાબર ચાલશે તો આનંદ વાધશે. આને જગતમાં દુઃખ છે, કારણ કે યજ્ઞોપાસના નથી. ઈંગ્લેન્ડે હિંદુસ્થાનને લૂંટવું અને ફક્ત પોતે લાલખમ્મ જેવા થવું. હિંદુસ્થાનની ખોટ શી રીતે પૂરી થવાની ? સર્વત્ર આવો અચરીય પ્રકાર આને ચાલી રહ્યો છે. આપણા દેશમાં આપણે પણ તે જ પાપ કરી રહ્યા છીએ. જમીન-દાર, ખોત, કારખાનદાર, મીલમાલિક, એ બધા ખેડૂત ને કામદારની ખોટ ભરી કાઢવાને માટે, તેને આનંદ અને વિશ્વાંતિ મળે એટલા માટે કંઈ કરે છે ખરા કે ?

ગીતા કહે છે કે એક ખીજની ખોટ પૂરી કાઢો. યજ્ઞધર્મના ઉપાસક બનો. વાસ્તવિક યજ્ઞધર્મ જરાબર આચારમાં મૂકશો તો તમારી પાસે સંચય થવાનો નથી. પરંતુ સંચય થયો તો તે આપી દો. વેદમાંના ઋષિ કહે છે:

“ મોઘમન્નં વિન્ક્તે અપ્રચેતા:

સત્યં વ્રવીમિ વધ દત્સ તસ્ય ”

જે અપ્રચેતસ્ છે, એટલે જેનું હૃદય પ્રગટ્સ નથી, જેનું હૃદય ઉદાર નથી, એવાને અન્નનો ઢગલો નકામો મળ્યો છે. તેણે ઘરમાં ભરી રાખેલા કેઠાર એ જ તેનો પ્રાણ લેશે.

ઋષિની એ વાણી સત્ય છે એ વાત રશિયામાં જણાઈ. બધે જ જણાઈ. ગરીબ લોકોની સહનશક્તિને પણ સીમા

છે. શંકરના ‘ હરિદ્ર ’ અને ‘ રુદ્ર ’ એમ બન્ને નામ છે. આ હરિદ્ર માણસ કલ્યાણપ્રદ શિવશંકર પણ છે. તે તમને બચાવશે. તે મૃત્યુજય છે. પરંતુ આ હરિદ્રી માણસનો જો અંત જ જોશે તો આ હરિદ્રી અંતે રુદ્ર બનશે અને તમારી ભસ્મ બનાવશે.

એટલે જ યજ્ઞધર્મ આચરો. પાસે ભરી રાખ્યું હોય તો તેને સેવા માટે આપો. અને તપ કરો. શરીર, મન અને વાણીનું તપ. શરીરને નિર્મળ રાખો. ઇન્દ્રિય ઉપર કાબૂ રાખો. જ્ઞાન મેળવો. પ્રજ્ઞાચર્યના ઉપાસક બનો. નવા નવા વિચારોનો અભ્યાસ કરો. આજ્ઞા ના કરો. આવું ત્રિવિધ તપ છે. સેવા કરવાને માટે શરીર સતેજ હોવું જોઈએ. વાણી મધુર હોવી જોઈએ, વિચારોની પૂંજી જોઈએ, હૃદય ઉદાર જોઈએ. આ બધી વાતો ત્રિવિધ તપમાં આવે છે. વાણીનો સંયમ એ ખૂબ મહત્વની વાત છે. એકાદ કઠોર શબ્દથી કાયમની મૈત્રી તૂટી જાય છે. મતભેદ હોવા છતાં પણ મધુર બોલતાં આવડવું જોઈએ. મુકતેશ્વરે કહ્યું છે કે:

“ કુટલેં મોર્તીં તુટલેં મન । સાંધૂં ન શકે વિચાતા ”

તૂટેલું મોતી સાંધી શકાતું નથી. તૂટેલાં મન જોડી શકાતાં નથી. માટે જ વિચારીને ચાલવું. સમર્થ સ્વામી રામદાસે કહ્યું છે કે: “ બહુત અસાધે તળાવે. ” ઠેકઠેકાણે મિત્રમંડળ હોવાં જોઈએ. ઝોળખાણ હોવું જોઈએ. આધાર હોવો જોઈએ. મધુર વાણીથી એ બની શકે છે.

“ જગાપાશી જગમિત્ર । જિહ્વેપાશી અસે સૂત્ર +

આ સૂત્ર તૂટવું ના જોઈએ. મધુર વાણીથી બધાને ગાંઠા કરી મૂકવા જોઈએ.

યજ્ઞ, દાન, તપ એનો મહિમા ગાઈને સત્તરમા અધ્યાયમાં છેવટે લગવાન કહે છે: “કોઈપણ કામ કરતાં ‘ૐ તત્ સત્’ એમ બોલતો જા. ” આનો અર્થ શું ? ૐ એટલે શું ? ઉપનિષદમાં કહેલું છે કે બધા વાર્જીમયને ઉકાળીને તેમાંથી ૐ એ સાર કાઢ્યો. ૐ એ પરમેશ્વરનું નામ. એમાં બધું તત્ત્વજ્ઞાન લાગેલું છે. બધા ધર્મ લાગેલા છે. ૐ નો અર્થ ‘છે’ એમ પણ થાય. દેવ છે કે ? ૐ હા, દેવ છે. દેવ એટલે શું ? દેવ એટલે પૂર્ણતા. દેવ એટલે સર્વત્ર સન્નિધાનદનું સામ્રાજ્ય. સર્વત્ર સત્ એટલે મંગળ લાવના છે, અને ચિત્ એટલે જ્ઞાન છે. અને જ્યાં હૃદય મંગળ છે અને બુદ્ધિ શુદ્ધ છે; ત્યાં જો આનંદ નહિ જડે તો બીજે ક્યાં જડનારો છે ? એટલે જ આપણે ૐ બોલીએ. દેવ છે. તે પરિપૂર્ણ છે. તે દેવનું સ્વરૂપ કેવું છે ? ‘સત્.’ તે દેવ મંગલમય છે તે પરિપૂર્ણતા શિવ-સ્વરૂપ છે. તે જે સુંદર ધ્યેય અમારી આંખો સામે દેખાય છે તે સત્ છે. ક્યાં છે તે સત્ સ્વરૂપ ? તો જવાબ છે કે ‘તત્.’ તે જુઓ. અમારી આંખોને સ્પષ્ટ દેખાય છે. ‘ૐ તત્ સત્’ આ ત્રણ શબ્દોનો આવો અર્થ છે. ન્યાયમૂર્તિ રાનડેએ એક વ્યાખ્યાનમાં કહ્યું: “તે જુઓ, હિંદુસ્થાન

+ આખી દુનિયા જોડે મિત્ર થવાનું સાધન જીલ પાસે છે.

અધ્યાય સત્તરમો [૧૧૭]

મને દેખાય છે, ત્યાં અજ્ઞ છે, વસ્તુ છે; જ્ઞાન છે, કલા છે; ઝઘડા નથી, રોગ નથી, દુકાળ નથી. બધાં આનંદ કહોલથી રહે છે. ઉત્તરોત્તર વિકાસ કરી રહ્યાં છે. એવો હિંદુસ્થાન જુઓ. દેવની એ લાડકવાઈ ભૂમિનાં દર્શન કરો. ” ન્યાય-ભૂર્તિનો આમ કહેવાનો અર્થ શું ? ૐ તત્ સત્ એ તેનો અર્થ. કોઈ પણ કાર્ય કરવા ને નીકળતી વેળાએ “ તે મારું ધ્યેય, તે પરમમંગલમય એવું ધ્યેય ” એમ કહીને ઊભા રહો. આ એ ૐ તત્ સત્ નો અર્થ. એ શ્રદ્ધા ને એ નિષ્ઠા સાથે ઊભા રહીશું તો જ કૃતાર્થ બનીશું.

અધ્યાય અઢારમો

અને હવે છેવટનો અધ્યાય—આ અધ્યાય એટલે ઉપ-સંહાર. ભગવાન કહે છે: “કામ્ય કર્મનો ત્યાગ તો કરવાનો જ; પરંતુ જે સ્વધર્મ આચરણનાં કર્મ કરવાનાં તેના ક્ષણનો ય ત્યાગ કરવાનો.” બધાં ય કામ્ય કર્મો નિષિદ્ધ જ. જે કર્મો ખાસ કરીને સ્વાર્થને માટે જ શરૂ કર્યા હોય ત્યાં ક્ષણત્યાગનો સંભવ પણ શી રીતે? આપણા દેશમાં કપડાંની દુકાન ઉઘાડવી એ સ્વધર્મ છે. પરંતુ બાબુના લોકો મજૂરીને અભાવે ભૂખે મરતાં હોય છતાં પરદેશી કાપડમાં વધુ કમિશન મળે છે માટે દુકાન ઉઘાડવી એ કામ્ય કર્મ છે. આવાં કર્મોને ગીતા નિષિદ્ધ માને છે. અને જે સ્વધર્મ આચરણનાં કર્મ કરીએ તે પણ નિષ્કામ બુદ્ધિથી કરવાં જોઈએ.

કર્મ કહ્યું કે તેમાં થોડો પણ દોષ આવે છે જ. અગ્નિની સાથે જેમ ધુમાડો, તેવો જ કર્મની સાથે દોષ રહેલો છે. કેવળ નિર્દોષ એવું કર્મ જગતમાં શક્ય નથી. ખેતીનું કામ કરતાં પગ નીચે કીડા કચરાઈ જાય છે, એટલે જો ખેતીનું કામ ટાળી મૂકીએ તો લોક ભૂખમરાથી મરવા માંડશે. એક દોષ ટાળી શકાશે, પણ તેનાથી મોટો

ખોજામાં આવીને પડશે. એટલે જ ઇશ્વરાર્પણ બુદ્ધિથી કર્મ કર્યે જાવ. અને એટલાં નિર્દોષ કર્મ થાય એટલા માટે પ્રયત્ન કરવો એટલું જ આપણા હાથમાં છે.

આ પ્રમાણે નિર્દોષ કર્મ કરતાં કરતાં પોતામાં પૂર્ણતા આવશે. કેવળ નિરહંકારી દશા પ્રાપ્ત થશે. સર્વત્ર આત્મરૂપનાં દર્શન થશે. આસક્તિનો નાશ થશે. ભેદભાવ જતો રહેશે. આવો જે કર્મયોગી, નિષ્કામ સેવક, તેણે જે કંઈ કર્યું તે મંગલ જ બનવાનું. તેણે માર્યા તો પણ તે તારણ જ થવાનું. મા બાળકને મારે છે. પરંતુ મારતાં મારતાં જાતે રડે છે. તે શું મારવાનું કહેવાય ? તે બાળકને નથી મારતી. જાણે કે પોતાને જ મારી રહી છે ! સંતોનું મારવું પણ આવા પ્રકારનું હોય છે. રવીન્દ્રનાથે કહ્યું છે કે, “ જે પ્રેમ કરી જાણે છે, તેને મારવાનો અધિકાર છે. ” પણ આપણે તો જાણે કે મારવાનો હક પહેલાં બજાવવા ઇચ્છીએ છીએ. શિક્ષક બાળકને સોટી મારે છે. પરંતુ પ્રેમ આપે છે કે ? પહેલાં પ્રેમ આપો. અને તે પ્રેમના અધિકારબળે શાસન કરવાનો પણ અધિકાર જોઈતો હોય તો મેળવો.

રામે રાવણને માર્યો, કૃષ્ણે કંસને માર્યો, એટલે અમે પણ શું ન મારીએ એમ આપણે કહીએ છીએ. પરંતુ રામે રાવણને માર્યો પણ રાવણનો ઉદ્ધાર કર્યો એમ વાત છે. આપણે પહેલું વાક્ય વાંચ્યું. પાછળનું જોયું નહિ. એક મુસલમાન હતો. તે દારૂ પીતો હતો. તેને કોઈએ પૂછ્યું કે, “ અરે, દારૂ શા માટે પીએ છે ? એ ધર્મવિરુદ્ધ છે. ” તેણે કહ્યું : “ કુરાનમાં ‘ દારૂ પી ’ એમ લખેલું છે. ” તે

ગૃહસ્થે કહ્યું: “ ખતાવ જોઈએ ” તેણે કુરાન આણ્યું અને ખતાવ્યું. તેણે કહ્યું કે: “ આ જુઓ. ‘ તું દારૂ પી. ’ આમ અહીં લખેલું છે. ” તે ગૃહસ્થે કહ્યું: “ અરે આગળનું વાંચ તો ખરો. ‘ તું દારૂ પીશ એટલે નરકનો માલીક થઈશ. ’ એમ છે. ” તેણે કહ્યું: “ તે આગળના વાક્ય સુધી હજી હું આવ્યો નથી જેટલું વાક્ય વાંચ્યું તેને આચારમાં મૂકવાનું શરૂ કર્યું ! ” તેવું આપણું છે. રામે રાવણને માર્યો. તરત જ આપણે મારવા લાગ્યા ! પરંતુ રામચંદ્રના તે નિષ્કામ હાથ ક્યાં છે ? એટલે જ તે હાથથી હણાયેલો રાવણ તર્યો. આપણા હાથ તેવા છે કે ? આપણા હાથથી મરનારનો ઉદ્ધાર થશે એમ આપણાથી કહી શકાશે કે ?

ડીક, જગતની સેવા કરો. પ્રેમ કરો. આ જગત આનંદમય અને એવું કરો.

“ અવધાષી સંસાર સુખાચા કરીન
આનંદે ભરીન તિન્હો લોક ”+

એ ધ્યેય રાખો. જ્ઞાનેશ્વરે વર માગ્યો:

જો જે વાંછીલ તો તે લાહો । પ્રાણિજાત ॥*

એમ આપણે પણ કરીએ. તે માટે લડીએ. કળ્પ ઉપાડીએ. અનાસકત વૃત્તિથી રાત ને દિવસ ઉદ્યોગમાં એકતાન થઈ જઈએ.

+ આપું જીવન સુખરૂપ બનાવીશ અને ત્રણેય લોકમાં આનંદ ફેલાવીશ.

* બધાં પ્રાણીઓને તેમની ઇચ્છા પ્રમાણે મળે.

એમ કહીને ભગવાને અર્જુનને કહ્યું: “હે અર્જુન, સાંભળ્યું ને બધું ગીતાશાસ્ત્ર ? તારો મોહ ગયો ? ”

“ કચ્ચિદેતચ્છ્રુતં પાર્થ ત્વયૈકાગ્રેણ ચેતસા
કચ્ચિદ્બ્રહ્માનસંમોહઃ પ્રણષ્ટસ્તે ધનંજય ॥ ”+

ત્યારે અર્જુન ઊછળીને બોલ્યો :

“ નષ્ટો મોહઃ સ્મૃતિલંબ્યા ત્વત્પ્રસાદાન્મયાચ્યુત ॥ ”*

ભગવન, ગયો હોં મારો મોહ. જાગૃતિ આવી. તારી એ કૃપા. ભગવાને અર્જુનને કહ્યું, “ મેં તને કહ્યું બહુ, પરંતુ તારી ઉપર તે લાદવાનો મારો ઇરાદો નથી. તારા મનમાં આવે તેમ વર્તજે. યથેચ્છસિ તથા કુરુ. ”

ગીતાની આ મહત્તા છે. ભગવાનની આ ઉદારતા છે. સર્વ કહીને તે ફરીથી આચાર સ્વાતંત્ર્ય આપે છે. વિચાર સ્વાતંત્ર્ય આપે છે. પરંતુ ભગવાનનો અર્જુન ઉપર અપાર પ્રેમ. તેમનાથી રહેવાતું નથી. આપેલી સ્વતંત્રતા તે પાછી લે છે અને કહે છે:

“ સર્વધર્માન્પરિત્યજ્ય મામેકં શરણં વ્રજ ”

અર્જુન, બધા વિચારોને કાઢી નાખ. એક વાત ધ્યાનમાં રાખ. તું મારે શરણે આવ. મારી જે ઇચ્છા તેને તું તારી બનાવ. તારી એવી કોઈ જુદી ઇચ્છા જ ના રાખીશ.

આપણે આ છેવટના વિચારોને સદાય ધ્યાનમાં રાખવો. સમાજવાદ કે ગાંધીવાદ કે પછી કયો વાદ ? કયો ધર્મ ?

+ “પાર્થ, શું સાંભળ્યું તેં આ સર્વ એકાગ્ર ચિત્તથી ?

તારા, અજ્ઞાનનો મોહ પામ્યો વિનાશ શું હવે ? ” ૧૮-૭૨

* “તમ અનુગ્રહે, દેવ, નાશ્યો મોહ, મળી સ્મૃતિ ” ૧૮-૭૩

ભગવાન કહે છે: “છોડ બધા ધર્મો અને મારે શરણે આવ.”
કોઈ પણ કર્મ કરતાં આપણે મનમાં પૂછવું, “આ મારું
કર્મ ભગવાનને ગમશે કે? એમની સામે મારું આ કર્મ
લઈને શું હું જઈ શકીશ કે?”

મારા મનમાં ક્યારેક ક્યારેક વિચાર આવે છે કે
ધરમાં એકાદ વૃદ્ધ દાદી હોય. તેમનાં પૌત્ર પૌત્રીઓએ
તેમની પાસે ડુંગળી, લસણ વગેરે લઈ જઈને મૂક્યાં. તે
દાદીમા કહેશે કે “આ શું આપો છો? કંઈપણ ના આપ્યું
હોત તો ચાલત, હું ભૂખી રહીશ. પરંતુ આવું ના આપતાં.”
આવું જ તે પુરાણપુરુષ કહેતા હશે. તે જગન્માતા આજે
બાણે કે હજારો વર્ષોથી ભૂખી છે. તેને ગમતો કર્મરૂપી
મેવો કોણ આપે છે? એટલે જ તો દ્રૌપદીના એક પાનથી
તેમને ઓડકાર આવ્યા. પ્રભુને પોતાનાં કર્મ ગમે છે એમ
જે કહી શકે તેને ધન્ય છે.

શેકસપીઅર નામના અંગ્રેજ કવિએ એટલે જ કહ્યું
છે કે, “તું જે કાંઈ કરવા ઇચ્છે તે ભગવાનને માટે હજો,
સત્યને માટે હજો, તારા દેશને માટે હજો.” શેકસપીઅર
પહેલાં દેશને ના લીધો. પહેલાં દેવ લીધો. સત્ય લીધું.
અંગ્રેજ પોતાના દેશની સેવા કરે છે. પરંતુ હિંદુસ્તાનની
હુદ્દાશા કરીને સ્વદેશની કરવા માંડેલી સેવા એ ભગવાનને
ઘેર જમે થવાની કે? ક્યારે ય નહિ.

એટલે આપણાં કર્મોને, મનમાંના વિચારોને એક
કસોટીમાંથી પસાર કરવા. તે ભગવાનની સામે આ કર્મ,

આ વિચાર લઈ જતાં મને શરમ તો આવવાની નથી ને ? તેની સામે નીચા જોણું તો નહિ થાય ને ? એમ પોતાને પૂછવું. ઇશ્વરની ઇચ્છાને પોતાની બનાવવી. આપણા કર્મ-માંથી ઇશ્વરનો હેતુ પ્રગટ કરવો. હું તો કંઈ જ નથી. સર્વ કંઈ તે છે. તેનું સંગીત મારી મારફતે વહેવા દો. તેની ઇચ્છા મારી મારફતે મૂર્તસ્વરૂપ પામવા દો. તેનો સૂર મારી જીવન બંસરીમાંથી બહાર પડવા દો. તેના હાથમાં હું તો સાધન. તે દાદુ પિંજરો પીંજવાનું કામ કરતો. પિંજણની તાંત તૂંધ તૂંધ કરતી. દાદુ પિંજરાને તે તૂંધ તૂંધ માં શું સાંભળવાનું મળ્યું હશે ? તે કહે: “ ભગવન્ તું હિ તું હિ ” તું જ ફક્ત એક છે. તું જ છે.

ૐ તત્ સત્

સાને ગુરુજનાં

અન્ય પ્રકાશનો

સાને ગુરુજનાં બીજા પ્રકાશનો ગુજરાતીમાં
ઉતારવાના હક્કો અમે મેળવ્યા હોવાથી એમનાં
પ્રકાશનો ગુજરાતીમાં અનુક્રમે પ્રગટ થશે.

પુસ્તકમાં પ્રગટ થનારાં

૧ કાન્તિ નવલકથા (છપાય છે)

૨ ગોડ ગોષ્ઠી લઘુકથા (છપાય છે)

પ્રકાશક

ભારતી સાહિત્ય સંઘ

